

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS

SOCIAL SCIENCE JOURNAL

Vol. 12 (2023) No. 3

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 12 (2023) No. 3

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Huszti Éva, Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Béres-Áfra Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Webdesign:

Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:

Béres-Áfra Zsuzsa
Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

KÖZELKÉP

SZABÓ LILLA – RAGADICS TAMÁS: Kihívások a vidéki Magyarországon a pandémiát követő időszakban. <i>Problémaérzékelés a Sellyei járás „felzárkózó” településein</i>	5
SIPOS ALEXANDRA – SZALMA IVETT: A reprodukcióra vonatkozó politikák változása Magyarországon 2010 és 2022 között	32
VASZI EMŐKE: A kiközösített gyerekek integrálása élménypedagógiai játékokkal	58
MOHÁCSI MÁRTA – FÉNYES HAJNALKA: A szociális területen tanuló felsőoktatási hallgatók életpálya tervei egy kelet-magyarországi pilotkutatás tükrében.....	71
SARÁNY ORSOLYA: Tudás, hatalom és diskurzusok Teun A. Van Dijk kritikai diskurzuselemzésében	94

RECENZIO

KOCSIS NÓRA: A felsőoktatás értelmiségképző aspektusai Bocsi Veronika (2022): Értelmiségképzés és felsőoktatás Belvedere Kiadó, Szeged, 286 oldal.....	113
Abstracts	116

Contents

CLOSE-UP

LILLA SZABÓ – TAMÁS RAGADICS: Challenges in rural Hungary in the post-pandemic period. <i>Perception of problems in „emerging settlements” of Sellye district</i>	5
ALEXANDRA SIPOS – IVETT SZALMA: Changes in reproductive policies in Hungary between 2010 and 2022	32
EMŐKE VASZI: Integrating excluded children through experiential games	58
MÁRTA MOHÁCSI – HAJNALKA FÉNYES: Family plans and career plans among higher education students in the field of social sciences based on a pilot study in Eastern Hungary	71
ORSOLYA SARÁNY: Knowledge, power and discourses in Van Dijk’s Critical Discourse Analysis.....	94

REVIEW

NÓRA KOCSIS: Intellectualising aspects of higher education Bocsi Veronika (2022): <i>Értelmiségképzés és felsőoktatás</i> Belvedere Kiadó, Szeged, 286 oldal.....	113
Abstracts	116

KÖZELKÉP

Kihívások a vidéki Magyarországon a pandémiát követő időszakban

Problémaérzékelés a Sellyei járás „felzárkózó” településein

SZABÓ LILLA¹ – RAGADICS TAMÁS²

ABSZRAKT

A marginalizálódott rurális térségek szociális problémái felerősödtek és átalakultak az elmúlt években – elsősorban a pandémiával és a gazdasági válságjelenségekkel összefüggésben. A le-szakadó területek felzárkóztatása komoly kihívást jelent a kelet-közép európai térség államai-ban, ahol – a nyugati viszonyoktól eltérően – a szegregáció és gettósodás sokkal inkább a pros-peráló központoktól távolabb fekvő vidéki kistelepülések problémájaként jelenik meg. Az intéz-ményhiányos falvak életét továbbra is a fokozódó hátrányok, valamint a negatív migrációs trendek határozzák meg. Írásunkban a 300 legszegényebb magyar települést felzárkóztató kor-mányzati programban érintett hét dél-baranyai aprófalú helyzetét mutatjuk be az ott élő népes-ség problémaérzékelésének tükrében. Kérdőíves kutatásunk során a pandémiával és a minden-napi élettel kapcsolatos nehézségek lokális szintű feltárására törekedtünk. A subjektív percep-ciók értékelése lehetőséget biztosított a hátrányos helyzetű vidéki népesség sajátos nézőpontú strukturálására, valamint az egyes csoportok jellemzői problémáinak elemzésére.

KULCSSZAVAK: problémaérzékelés, hátrányos helyzetű kistelepülések, pandémia, vidéki térségek

ABSTRACT

Challenges in rural Hungary in the post-pandemic period Perception of problems in „emerging settlements” of Sellye district

The social problems of marginalised rural areas have intensified and transformed in recent years, particularly in the context of pandemic and economic crisis. In the countries of the Central and Eastern European region integration of marginalized areas is a major challenge. Unlike in the West, segregation and ghettoisation are problems of small rural settlements far from prosperous centres. In Hungarian countryside, the life of small villages, which are located far from economic centres and lack institutions, continues to be characterised by negative migration trends. In this article, we present the situation of seven small villages in southern Baranya, which are covered by

¹ Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, Szociológiai Tanszék, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola; e-mail: szabo.lilla613@gmail.com

² Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, Szociológiai Tanszék; e-mail: ragadics.tamas@pte.hu

KÖZELKÉP

the programme to help the 300 most disadvantaged Hungarian settlements to integration, in the light of the perception of problems of the population living there. Our survey aimed to explore the difficulties related to the pandemic and everyday life at local level. The assessment of subjective perceptions provided an opportunity to structure the disadvantaged rural population from a specific perspective and to analyse the problems of the characteristics of each group.

KEYWORDS: *perception of problems, disadvantaged minor settlements, pandemic, rural areas*

Bevezetés

A posztszocialista átmenet során fokozottan megmutatkozott Közép-Kelet-Európa rurális térségeinek sérülékenysége. A negatív migrációs trendek, a hátrányos helyzetű, alulképzett népesség koncentrációja, a nagyobb arányú munkanélküliség és inaktivitás magyarázható egyrészt a globális munkaerőpiacra jellemző centrum-periféria folyamatokkal, a posztszocialista átmenet válságjelenségeivel, de egyéni sajátosságokkal, demográfiai-etnikai egyenlőtlenségekkel is (Kovách 2012, 2022; Tickmayer 2006). A hátrányok halmozódása, a „szegénység-spirál” megjelenése különösen azokban a térségekben jelent komoly problémát, ahol a gazdasági és etnikai marginalizáció összekapcsolódik egymással, ahol nagyobb arányban élnek alacsony végzettségű, s alacsony aktivitási rátával jellemezhető roma csoportok (Váradi – Virág 2018).

Az esélyhátrányok halmozódásának okait és következményeit tekintve is komplex problémakört jelent (Alpek – Tésits 2018). A vidéki terek marginalizálódása gyengíti az ott élő népesség integrációs esélyeit. A társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedő vidéki underclass egyes csoportjai a munkaerőpiacról és a teljes társadalomból egyaránt kirekesztődik. A többségi társadalomtól való elkülönülés fizikailag, szegregáció formájában is megjelenik. A kirekesztés és az ezzel járó kirekesztett állapot alkalmazkodást követel (Ladányi – Szelényi 2004). A létrejövő kultúrát a szegénység kultúrájának nevezi sokat vitatott munkájában Oscar Lewis (1964). A gazdasági-politikai rendszer által kitermelt kulturális minták elviselhetőbbé teszik a nélkülözést és kilátástalanságot, ugyanakkor ellehetlenítik a társadalmi integrációhoz szükséges célok elérését (Zsinka 2022).

A rurális térségben élő leszakadó csoportok társadalmi integrációjának elősegítése kiemelt kormányzati feladat. Magyarországon a hátrányos helyzetű vidéki kistéleplések integrációját egy 2019 óta kibontakozó komplex fejlesztési kezdeményezés, a „*Felzárkózó települések*” programja segíti elő, amely a 300 legszegényebb falu felemelését állítja a középpontba.³ A programba bevont települések nagy hányada Észak-Magyarországon és Dél-Dunántúlon található funkcióhiányos aprófaluk.

³ A gazdasági és demográfiai mutatók alapján kiválasztott 300 településen főként egyházi kötődésű szervezetek valósítják meg a felzárkóztató programokat a Magyar Máltai Szeretetszolgálat szakmai koordinálásával, az úgynevezett „jelenlét módszer” felhasználásával (Németh 2023).

KÖZELKÉP

Írásunkban egy olyan kérdőíves kutatás eredményeit mutatjuk be, amelyet az ország egyik leghátrányosabb helyzetű térségében, a dél-dunántúli Sellyei járásban fekvő hét kistelepülésen végeztünk. Mindegyik falu bekapcsolódott a „*Felzárkózó települések*” programba. Közös jellemzőjük, hogy viszonylag magas a születések száma, magas a rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülő, hátrányos helyzetű családok aránya, s rossz az ott élők munkaerőpiaci helyzete. Vizsgálatunkban törekedtünk a lokális nézőpont érvényesítésére, illetve arra, hogy a helyi társadalom problémáit az érintettek látószögéből követhessük nyomon. Kutatásunk a lakosság általános problémaérzékelése mellett a pandémiás időszak alatt érzékelt változások, kihívások felmérésére irányult. A hátrányos helyzetű – nagy arányban kisgyermekes roma családokból és idős emberekből álló – minta segítségével arra kerestük a választ, hogy milyen részterületeken jelentkezik, illetve mely konkrét problémákhoz kapcsolódik a szegénység az etnikai szegregációtól sújtott magyarországi kistelepüléseken. Kérdéseink kapcsolódnak a 2021-es European Social Survey⁴ szubjektív élethelyzetre és a pandémia hatásaira vonatkozó kérdéseihez.

A leszakadó vidék problémái az elmúlt időkben

Az elmaradott vidéki térségekben az összeadódó demográfiai, társadalmi és gazdasági problémákkal számos kutatás foglalkozott az elmúlt időkben is, rámutatva a vidéki térség differenciálódásának folyamataira és a háttérben álló tényezőkre (Cso-ba 2020, Csurgó 2007, Nagy et al. 2015, Váradi – Virág 2015, Váradi et al. 2017, Kovács 2010, 2022, Boros – Bucher 2023, Ragadics 2019, 2023). A válságtérségek lemaradását strukturáló folyamatok közül kiemelhetők a fejlesztési politikával összefüggő problémák, hiányosságok: az egyoldalú város–vidék kapcsolat; az alacsony oktatási színvonal és ezzel összefüggésben az alacsony iskolázottsági szint, vagy a társadalmi tőke hiánya, illetve a negatív migrációs tendenciák (Tickmayer 2006, Váradi et al. 2017). A térbeli hátrányokkal együtt járó marginalizáció azt is eredményezi, hogy a fennálló társadalmi-térbeli struktúrák lehatárolta keretek között a marginalizált csoportok napi gyakorlatikkal újratermelik, fenntartják hátrányos helyzetüket (Nagy et al. 2015).

A gazdasági-társadalmi nehézségek összeadódása a rurális térségekben komoly kihívás elé állítja a rászoruló rétegeket. Az egyenes következmények mellett (szegénység, munkanélküliség, rossz lakhatási és életkörülmények, egészségtelen életmód, elvándorlás, kirekesztődés stb.) multiplikatív hatásként előidézik a zártabb gondolkodást, a materialista értékek erősödését és bizalomhiányt, a helyi társadalmi kohézió meggyengülését. Fokozódik a tehetetlenség és kiszolgáltatottság érzése, amelyhez hozzájárul az önkormányzatok egyre inkább paternalistává váló szerep-

⁴ Vö. ESS

KÖZELKÉP

köre, autonómiájuk és hatáskörük csökkenése (Ragadics 2019). A demokratikus attitűdök és az öngondoskodási képesség gyengülése a leszakadó térségek sajátos jellemzője (Tóth 2017).

A vidéki szegénység felszámolásában és a hátrányos helyzetű rurális térségek társadalmi integrációjában komoly szerep hárulhat a szociális gazdaságra. A központosított forráselosztási gyakorlat, valamint az ehhez hozzávetődő egyéni és szervezeti jóléti függőség következményeként a szociális szövetkezetek fejlődése nem tudott megvalósulni az elmúlt évtizedekben, ezzel a hátrányos helyzetű térség hatékony integrációs eszközének szerepét sem tudta felvállalni (Csoba 2020, Csoba – Sipos 2020).

Az elmúlt több mint egy évtizedben – a globális pénzügyi válságot követő fel lendülés idején – a magyar vidék felzárkózása csak részben valósult meg. A foglalkoztatás bővülésnek köszönhető gazdasági javulás a leghátrányosabb helyzetű település-osztályok esetén is megmutatkozott. A válságkezelés e térségben felül-representált egyetlen és folyamatos eszköze a közfoglalkoztatás, amely egyidejűleg a „*leszakadásban való bennragadást*” konzerválja (Kovács 2022). A területi-társadalmi polarizálódás folytatódni látszik. A hátrányos helyzetű társadalmi csoportok és térségek, valamint a kedvező helyzetű társadalmi csoportok és térségek között több szempontból is nőttek a különbségek: a jövedelmi adatokat és a munkaerőpiaci helyzetet jelző indikátorok esetén egyaránt. A válságot megelőzően is leszakadó térséghez tartozó falvak még inkább perifériára szorultak és szorulnak. Az erőforrás hiány és az önkormányzatok anyagi ellehetetlenülése, a fejlesztéspolitika megváltozása, a központosítás, valamint a komplex területfejlesztések elmaradása együttes hatásként növelte a távolságot a fejlett térségek településeihez képest (Kovács 2022, Somlyódy 2020).

A vidéki térséget érintő problémák és folyamatok is változnak (például a pandémia időszakában kiköltözők, alvótelepülések kialakulása stb.). Az átalakulás hatásai térségi, települési és egyéni szinten is megjelennek, legsúlyosabb problémaként az elnéptelenedés emelhető ki (Horeczki – Finta 2022). A fiatal népesség egy része mégsem képes kitörni a rossz munkaerőpiaci helyzettel, egyre inkább leépülő szolgáltatási ellátottsággal és korlátozott eléréssel jellemezhető falvakból a motiválatlanság, alulképzettség és diszkrimináció okán. A helyhez és helyzethez kötődő hátrányok átöröklődése állandósul a leszakadó településeken, kiegészülve az újabb társadalmi-gazdasági folyamatok okozta negatív előjelű változásokkal (Ragadics 2023).

Vidéki térségek a pandémia időszakában

A koronavírus járvány következményei és tapasztalatai a periféria térségeiben élő népesség mindennapjaiba is beépültek. A pandémia időszakában világot látott elemzésekben a vidék kettős arculata mutatkozik meg. A rurális terek egyrészt sérüléke-

KÖZELKÉP

nyek: az idős és hátrányos helyzetű népesség nagyobb aránya mellett rosszabb az egészségügyi szolgáltatások elérhetősége, kevésbé készültek fel a digitális átállásra, a gazdasági diverzifikáció sem előrehaladott. Az itt végezhető munkák jelentős része kapcsolódik a mezőgazdasághoz és feldolgozóiparhoz, tehát nincs lehetőség az otthoni munkavégzés kiszélesítésére. Másrészt viszont a lezárások révén erősödhetnek a helyi közösségek, új kezdeményezések születhetnek, a felgyorsul az infokommunikációs technológiák fejlődése. A vidék gazdasági szempontból is átalakul: nő a helyi termékek jelentősége, s teret kapnak a környezetkímélő megoldások (OECD 2020, Bouckaert et al. 2020). Azzal együtt, hogy a vidéki gazdaságok az élelmiszertermelés révén szorosan kapcsolódnak az urbánus terekhez, nemzeti és nemzetközi hálózatokhoz, ezek a hálózatok kiszolgáltatótá is teszik a negatív migrációs trendeknek és a szükséges szolgáltatások hiányának kitett rurális térségeket (Sitko et al. 2022).

A fent említett kettősség a magyarországi vidék esetében is megfigyelhető. A rurális idill felértékelődése elsősorban a magasabb presztízsű, turisztikai szempontból jelentős térségekben mutatkozott meg. A Balaton körzetében, s más kiemelt körzetekben fokozódott a középosztálybeli csoportok ideiglenes vagy állandó jelenléte (Nemes et al. 2022). A biztonságos rekreáció lehetősége számos szempontból erősítette a város-vidék kapcsolatokat, s módosította a korábban kialakult vidék-képet is (Csurgó 2020).

Az otthoni munkavégzés lehetősége elsősorban a magasabb státuszú munkahelyeken volt elérhető, a városi központoktól távol fekvő, migrációs szempontból előnytelen helyzetű vidéki térségekben élő népességet kevésbé érintette. Az oktatásban fennálló társadalmi hátrányok fokozódtak, mivel a kevésbé képzett szülők nem tudtak hatékony segítséget nyújtani gyermekeiknek az iskolai digitális átállás során (Fodor et al. 2020). Az idősek esetén a személyes interakciók lecsökkenése a magányosság érzetének erősödését eredményezte. (Dávid et al. 2023) A marginalizálódó térségekben a járványhelyzet a régi problémák elmélyülésével, illetve és új kihívások megjelenésével járt együtt. A szükségletek bővülésével fokozódott a helyi önkormányzatok terheltsége a rászoruló, sérülékeny csoportok felé nyújtott ellátások terén (Finta et al. 2020). A szegénység szubjektív értékelése és érzékelése ugyanakkor nem változott jelentősen a hátrányos helyzetű népesség körében (Siposné 2022).

A járvány munkaerőpiaci helyzetre gyakorolt hatása nehezen mérhető a leszakadó térségekben, ahol a munkaképes népesség jelentős része dolgozott közfoglalkoztatottként. A pandémia a vidéki közfoglalkoztatást kevésbé érintette, a legtöbben ugyanabban a feladatkörben dolgoztak tovább. A turizmus és vendéglátás sem jellemző tevékenység a hátrányos helyzetű térségekben, az építőipar pedig – a kormányzati támogatásokkal összefüggésben – keveset veszített volumenéből. Ennek ellenére többen elveszítették állásukat, illetve egyéb, jövedelemszerző tevékenységüket a járvánnyal összefüggésben. A közfoglalkoztatásban résztvevők számának szűkítésére, a 25 év alattiak kizárására nem sokkal korábban került sor, így a vidéki

KÖZELKÉP

fiatalok egy része fokozottabban érezhette a jövedelemkiesést ebben az időszakban (Dávid et al. 2021).

A pandémia időszakában az országos átlagnál magasabb roma népességet tömörítő vidéki térségek kettős arculatára hívják fel a figyelmet a járvány következményeit vizsgáló szakemberek: a 2–4. hullám során egyrészt alacsonyabb volt a megbetegedések aránya a települések leginkább deprivált ötöde esetében, a fertőzések ugyanakkor nagyobb eséllyel – az országos átlagnál 27–32%-kal magasabb arányban – végződtek halálozással. Különösen a legmagasabb roma népességgel jellemezhető járáások esetében mutathatók ki az hátrányos helyzettel összekapcsolódó egészségszegyenlőtlenségek (Oroszi et al. 2022).

Az önkormányzatok jellemzően lassan, nehézkesen reagáltak a járvánnyal kapcsolatos új kihívásokra (Horeczki – Finta 2022). A digitális oktatás nehézségei leginkább a vidéki térségekben mutatkoztak meg, nőtt a segítő beavatkozások, illetve a személyes, célzott segítségnyújtás iránti igény (Dávid et al. 2021). A 300 legszegényebb magyarországi kistélepülés integrációját célzó „Felzárkózó települések” program 2019-ben indult útjára; a járvány időszakában a kiválasztott falvak kisebb hányadában tudott kibontakozni a fejlesztő beavatkozás.⁵ Az első kör(ök)ben bekerülő települések esetében komoly segítséget jelentett a helyi szociális háló erőstítő, a hátrányos helyzetű családokra fókuszáló projekt, amely számos területen – többek között a gyermekek iskolán kívüli tanulását, nevelését segítő programelemekkel – támogatta a leszakadó falvakban élőket (Boros – Bucher 2023).

A vizsgálat bemutatása

A vizsgált települések az erős központot nélkülöző Sellyei járáshoz tartoznak, többségük tradicionálisan a történeti Ormánsághoz kapcsolódik. Ez a térség az elmúlt évtizedek során – a vidéki Magyarország állatorvosi lovaként – gyakran került a társadalomtudományi érdeklődés középpontjába. A Baranya vármegye délnyugati részén, a Dráva árterében fekvő periférikus, aprófalvas térségben hiányosak a helyi szolgáltatások, magas az inaktív népesség aránya, s előrehaladott az etnikai szegregáció folyamata. A negatív migrációs trendek következményeként erodált helyi társadalmak alakultak ki. Meggyengültek a helyi közösségek, s a települési önkormányzatok számára lehetetlenné vált a problémák önerőből való kezelése (Ragadics 2019).

Kérdőíves kutatásunk célja az itt élő családok szociális helyzetének, problémáinak és attitűdjeinek feltárása volt.⁶ Jelen tanulmány a pandémiás változások loká-

⁵ Vö. Felzárkózó települések - www.fete.hu

⁶ A kutatásra 2020 és 2022 között került sor településenként eltérő időpontban. A vizsgálatot Pécsi Tudományegyetem szociológia és szociális munka szakos hallgatói végezték Boros Julianna, Bucher Eszter és Ragadics Tamás irányításával.

KÖZELKÉP

lis értékelését s a lakosság jellemző problémáinak feltárását állítja a középpontba. A mintába azok a falvak kerültek, ahol 2022-ig megkezdődött a „Felzárkózó települések” program végrehajtása. A vizsgált hét kistélepülés társadalmi-demográfiai sajátosságai megfelelnek a járás általános jellemzőinek: a jelentős vándorlási veszteség nem vezet a falvak elnéptelenedéséhez, mivel több településen magasak a termékenység mutatói. Az országos átlagnál magasabb halandóság és a magas születésszám összességében lassú előregedést eredményez (Ragadics 2019). A Sellyei járás falvai között egyaránt megtalálhatók átlagos helyzetű, előregedő és gettósodó kistélepülések. A felzárkóztató program látószögébe elsősorban az utóbbi falvak kerültek, illetve azok a települések, ahol nagyobb arányban élnek rossz munkaerőpiaci helyzetű kisgyermekes roma családok.

Mivel az egyes falvak adatait eltérő időpontban, esetenként több hónap különbséggel vettük fel, nem összehasonlíthatók a járványhelyzet érzékelésével kapcsolatos települési eredmények.⁷A problémák érzékelésére vonatkozó válaszok azonban összességében hasznos, életközeli információkkal szolgáltak a leszakadó kistépülésekre jellemző élethelyzetek megértéséhez. Munkánk kismintás pilotvizsgálatként értelmezhető. Célunk valamennyi háztartás lekérdezése volt. Az eltérő válaszadási hajlandóság miatt összességében a hét falu jegyzett háztartásainak 40%-át sikerült felkeresnünk. Mivel a kutatásba bevont kistépüléseken számos üres ház is található (az idősek elköltözése, halála, a fiatalabbak külföldi munkavállalása miatt), összességében a lakott háztartások felében töltöttünk ki kérdőíveket.

1. táblázat. Lekérdezési arány

Település	Összes háztartás	Lekérdezett háztartás	Lekérdezési arány
Drávaiványi	88	31	35,2%
Kisszentmárton	107	44	41,1%
Lúzsok	71	37	52,1%
Piskó	83	47	56,6%
Téseny	110	32	29,1%
Vejtí	70	21	30,0%
Sósvertike	62	20	32,3%
Összesen:	591	232	39,5%

Forrás: saját szerkesztés TeIR Helyzet – Tér – Kép 2023 alapján

⁷ A pandémia alatt változó fejlemények miatt eltérő problémával szembesültek a társadalom tagjai az egyes időszakokban (pl. lezárás, kijárási korlátozás, majd élelmiszer-drágulás, munkahelyek elvesztése stb.).

KÖZELKÉP

A kutatás eredményei

Vizsgálati célunk közelebbről bemutatni a leszakadó térség településein élő lakosságot érintő problémákat, kiemelve a koronavírus-járvány lokális megjelenésével kapcsolatos percepciókat is. A jobb megértést elősegítve kvantitatív és kvalitatív módszerek együttes alkalmazásával tárjuk fel, hogy a leszakadó dél-baranyai térségben élők hogyan érzékelik, élük meg a mindennapokat átszövő társadalmi, anyagi és gazdasági problémákat.

Jelen cikk keretei között a következőkben egyszerű leíró statisztikai elemzés segítségével mutatjuk be – kutatói kérdéseinkre fókuszálva – a háztartási kérdőív eredményeit. Ezt követően kvalitatív módszert alkalmazva a kemény adatok értelmezését tovább árnyaljuk. További kérdéseket is vizsgálunk a szubjektív percepciók mélyebb megismerésének, a jelenlegi problémák alaposabb megértésének céljából.

A komplex háztartási kérdőívben külön témakört képeznek az alábbi kérdések, amelyek jelen tanulmány alapját képezik.

2. táblázat. Vizsgálati kérdések a problémaérzékelés és a pandémia megélése kapcsán

Problémaérzékeléssel kapcsolatos kérdések	Pandémia hatásaival kapcsolatos kérdések
Hogyan jellemezné jelenlegi élethelyzetét?	Megbetegedett-e valaki a közvetlen családjából Covid-19 fertőzésben?
Hogy érzi, hogy anyagilag...?	A Covid-19 járvány hogyan hatott mindennapi életére?
Gyermekkorához képest, mennyiben változtak meg az életkörülményei?	Hogyan változott meg a család anyagi helyzete a pandémia óta?
Mit tart a legnagyobb problémájának a mindennapokban?	Megváltozott-e valakinek a családból a munkája (munkavégzés helye ideje, munkahely esetleges elvesztése stb.) helyzete a járvány óta?
Mitől éreznék úgy, hogy megoldódnának az említett gondok? (Hogy lehetne megoldani ezeket a problémákat?)	Milyen hatással volt a pandémia a családi kapcsolataira, a család életére?
Mit tud Ön tenni azért, hogy helyzete javuljon?	
Mit gondol, ki tud segíteni abban, hogy a helyzete, életkörülményei javuljanak?	

Forrás: saját szerkesztés

Szubjektív percepciók a kvantitatív elemzési módszerek tükrében

A kis elemszám miatt az alapvetően szükséges kategóriák kialakítására törekedtünk az átláthatóságot és az értelmezési határokat szem előtt tartva. A vizsgált kérdések

KÖZELKÉP

elemzése során az érdemi válaszok számát tüntettük fel, ami bizonyos esetekben eltér a teljes elemszámtól.

Hogyan jellemezné jelenlegi élethelyzetét?

A problémaérzékelés kapcsán az egyik kulcsfontosságú kérdés a jelenlegi élethelyzet minőségére vonatkozik. Ebből következtethetünk arra, hogy a válaszadó hogyan ítéli meg életkörülményeit, hogyan érzi magát ebben a helyzetben, vagyis szubjektív percepcióira is rálátást nyerhetünk. Az életkörülmények megítélése kapcsán két kategóriára⁸ osztottuk a válaszadókat az elemzés során. A válaszadók háromnegyede inkább kedvezőnek ítéli meg élethelyzetét, annak ellenére is, hogy hátrányos helyzetű térségben él. A körülmények szubjektív megítélése ez esetben egyértelműen inkább pozitív.

3. táblázat. Jelenlegi helyzet szubjektív megítélése?

Hogyan jellemezné jelenlegi élethelyzetét?				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Kedvező élethelyzet	162	69,8	72,0	72,0
Kedvezőtlen élethelyzet	63	27,2	28,0	
Összesen	225	97,0	100,0	

Forrás: saját szerkesztés

Hogyan ítéli meg anyagi helyzetét?

A problémaérzékelés vizsgálatával a szubjektív anyagi helyzet megítélése szorosan összefügg. Ez a kérdés nem számszerűsítve vizsgálja a háztartások bevételeit, hanem arra kérdez rá, hogy a válaszadó, milyennek érzi saját anyagi helyzetét. A válaszadó helyiek többsége beosztással (35,4%) vagy szűkösen (29,6%), de képes megélni havi jövedelméből. A nélkülözők csoportjához viszont kevesebben sorolták magukat, több mint kétszer annyian érzik úgy, hogy havi bevételből kényelmesen megélnének. A szubjektív anyagi helyzet megítélését tekintve két, közel egyenlő nagyságú csoportra⁹ osztható helyi társadalom, ha az „éppen hogy megélnő”-ket kedvezőtlen anyagi helyzetűnek tekintjük.

⁸ A *nagyon jó* vagy *jó* élethelyzetről beszámoló válaszadók jelentik a kedvező élethelyzetűek csoportját, míg körülményeiket *rossznak* vagy *nagyon rossznak* érzők a kedvezőtlen élethelyzetű kategóriába soroltuk.

⁹ Kedvezőbb anyagi helyzetűek: 48,7%.
Kedvezőtlen anyagi helyzetűek: 51,3%

KÖZELKÉP

4. táblázat. Anyagi helyzet szubjektív megítélése

<i>Hogy érzi, hogy anyagilag...</i>				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Jól kijönnek	33	14,2	14,6	14,6
Beosztással jól kijönnek	80	34,5	35,4	50,0
Éppen hogy kijönnek	67	28,9	29,6	79,6
Hónapról hónapra anyagi gondok	33	14,2	14,6	94,2
Nélkülöznek	13	5,6	5,8	100,0
Összesen	226	97,4	100,0	

Forrás: saját szerkesztés

Gyermekkorához képest mennyiben változtak meg az életkörülményei?

A szubjektív problémaérzékelést abból a szempontból is fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy a válaszadók mennyiben érzik életkörülményeik javulását vagy romlását gyermekkorukhoz képest. Saját kategorizálásunk alapján¹⁰ vizsgálva, a megkérdezettek jelentős része úgy érzi, hogy jelenlegi körülmények javultak gyermekkorához képest. Többen élnek meg rosszabbnak jelenlegi élethelyzetüket, szemben azokkal, akik nem tapasztalnak változást élethelyzetükben felnőttkorukban.

5. táblázat. Változások az életkörülményekben a gyermekkorhoz képest

<i>Gyermekkorához képest, mennyiben változtak meg az életkörülményei?</i>				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Pozitív változás	139	59,9	61,2%	61,2
Negatív változás	50	21,6	22,0%	83,3
Nem változott	38	16,4	16,7%	100,0
Összesen	227	97,8	100,0%	

Forrás: saját szerkesztés

¹⁰ A pozitív változásokat tapasztalókhöz soroltuk azokat, akik a jelenlegi élethelyzetüket tekintve *jelentős javulást*, vagy *javulást* érzékeltek a gyermekkorukhoz képest, a negatív változásokat tapasztalók közé azok kerültek, akik a szülői család körülményeihez képest *romlásról*, *jelentős romlásról* számoltak be. A javulást érzékelők nagyobb aránya a konfliktusos, nélkülözéstől nem mentes gyermekkorral magyarázható (vö. Zsinka 2023).

KÖZELKÉP

A Covid-19 járvány hogyan hatott mindennapi életére?

A koronavírus-járvány és annak hatásai kapcsán három fontos kérdést tettünk fel a célcsoporttagok számára. Elsőként a pandémiás helyzettel összefüggésben a mindennapi életükre gyakorolt hatásokra kérdeztünk rá. Egyértelműen látható az eredményekből, hogy a válaszadók döntő többsége negatívan élte meg a koronavírus-járvánnyal terhelt mindennapokat.

6. táblázat. A pandémia hatása a mindennapi életre

<i>A Covid-19 járvány hogyan hatott mindennapi életére?</i>				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Javult	8	3,4	3,6	3,6
Romlott	201	86,6	89,7	93,3
Nem változott	15	6,5	6,7	100,0
Összesen	224	96,6	100,0	

Forrás: saját szerkesztés

7. táblázat. A pandémia hatása a mindennapi életre a gyerekes és gyerektelen háztartások esetén

<i>Gyerekes/gyerektelen háztartás x Covid-19 járvány hatása a mindennapi életre</i>			
	Positívan változott	Negatívan változott	Összesen
Gyerektelen háztartás	7	96	103
	6,8%	93,2%	100,0%
Legalább egy gyerekes háztartás	1	105	106
	0,9%	99,1%	100,0%
Összesen	8	201	209
	3,8%	96,2%	100,0%

Forrás: saját szerkesztés

Egy fontos összefüggésre röviden kitérve, kapcsolatvizsgálat segítségével a gyermekvállalás és a Covid-19 járvány mindennapi életre gyakorolt hatása között erős kapcsolatot mutattunk ki. A gyermekes és nem gyermekes családok mindennapjait egységesen negatívan érintette a pandémia időszaka, azonban kiemelendő, hogy a legalább egy gyermeket nevelő családok esetén – egyetlen kivétellel – valamennyi érdemi választ adó negatív változásról számolt be. Az online oktatás nehézségei és a gyermekfelügyelet problémája lehetséges okként jelölhető meg eddigi kutatói tapasztalataink alapján, azonban a kérdés megválaszolása további vizsgálatot igényel.

KÖZELKÉP

Hogyan változott meg a család anyagi helyzete a pandémia óta?

A koronavírus-járvány időszakában az anyagi helyzet változásának vizsgálta betekintést enged a világjárvány hatásainak lokális megjelenésébe a hátrányos helyzetű térségben. A válaszadók döntő többsége nem érzett változást anyagi helyzetében. Akik valamilyen irányú változást tapasztaltak a pandémiás időszakban, többségében romló pénzügyi helyzetről számoltak be.

8. táblázat. A pandémia hatása a családok anyagi helyzetére

<i>Hogyan változott meg a család anyagi helyzete a pandémia óta?</i>				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Javult	16	6,9	7,0%	7,0
Romlott	44	19,0	19,4%	26,4
Nem változott	167	72,0	73,6%	100,0
Összesen	227	97,8	100,0	

Forrás: saját szerkesztés

Megváltozott-e valakinek a családból a munkaerőpiaci helyzete a járvány óta?

Következő vizsgált kérdésünk a problémaérzékelés kapcsán a pandémia munkaerőpiaci szegmensre gyakorolt hatása. A válaszadók 26,7%-a számolt be arról, hogy a koronavírus-járvány nem okozott munkavégzést érintő változást. A többség (50,7%) megváltozott munkakörülményekkel (például munka jellege, helyszíne, ideje stb.), vagy munkahelyváltással szembesült a pandémia idején. Az érdemi válaszadók kis hányada veszítette el munkahelyét ebben az időszakban.

9. táblázat. A pandémia hatása a családtagok munkaerőpiaci helyzetére

<i>Megváltozott-e valakinek a családból a munkaerőpiaci helyzete a járvány óta?</i>				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Elvesztette munkahelyét	17	7,3	22,7%	22,7
Változott a munkahely/ munkakörülmények	38	16,4	50,7%	73,3
Nem változott	20	8,6	26,7%	100,0
Összesen	75	32,3	100,0%	

Forrás: saját szerkesztés

KÖZELKÉP

Milyen hatással volt a járvány a családi kapcsolatokra, a család életére?

A kijárási korlátozás személyközi kapcsolatokra gyakorolt hatásainak vizsgálatakor, arra fókuszáltunk, hogy a családokon belül hogyan változott meg a napi rutin és az interakciók. A válaszadók közel 70%-a nem tapasztalt változást e tekintetben. Viszont a lezárások következtében a családi élet változásait két ellentétes póluson tapasztalta meg a válaszadók azonos aránya. A megnövekedett közösen eltöltött idő hatására az egyik 10% a családi kapcsolatok javulásáról számol be, míg ugyanennyien elhidegülést, távolságtartást tapasztalnak.

10. táblázat. A pandémia hatása a családi kapcsolatokra

<i>Milyen hatással volt a járvány a családi kapcsolatokra?</i>				
	Gyakoriság	Relatív gyakorisági eloszlás	Relatív gyakoriság %	Kumulált gyakoriság %
Javult, több idő együtt	20	8,6	9,5%	9,5
Több veszekedés, nézeteltérés	5	2,2	2,4%	11,9
Távolságtartóbb lett	20	8,6	9,5%	21,4
Tartós családi élet változás	3	1,3	1,4%	22,9
Nem változott	145	62,5	69,0%	91,9
Egyéb	17	7,3	8,1%	100,0
Összesen	210	90,5	100,0%	

Forrás: saját szerkesztés

A statisztikai adatok elemzéséből láthattuk, hogy alapvetően kedvező megítélés alá esnek az aktuális problémaérzékeléssel kapcsolatos kérdések, míg a pandémia esetén a napi életvitelben és a munkavégzésben számoltak be nagyobb változásról a helyiek. A következő fejezetben kvalitatív vizsgálati módszerrel elemezzük részletesebben a szubjektív percepciókat, részben értelmezve, magyarázva az előző kérdésekre adott válaszokat is.

Szubjektív percepciók a kvalitatív elemzési módszerek tükrében

Mit tart a legnagyobb problémájának a mindennapokban?

A háztartási kérdőívben nyitott kérdések segítségével tártuk fel a helyi lakosok szubjektív percepcióit a problémaérzékelés kapcsán. Arra kértük a felmérésben részt-

KÖZELKÉP

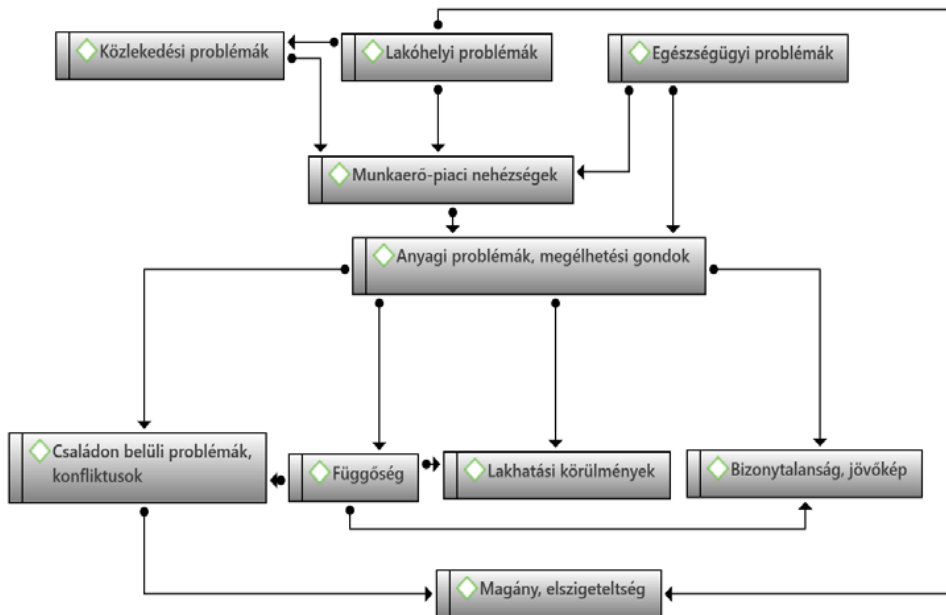
vevőket, hogy saját szavaikkal soroljanak fel legalább három dolgot, amit a legnagyobb problémának éreznek a mindennapjaik során. Összesen 339 tényezőt említettek a helyi kitöltők, mint központi probléma, többen csak egy, esetleg két problémakört jelöltek meg. 19 válaszadó nem jelölt meg aktuálisan érzékelhető nehézséget. A kvalitatív tartalomelemzés módszerét alkalmazva az alábbi tíz problémakört különítettük el:

1. Anyagi problémák, megélhetési gondok – 111 adat;
2. Egészségügyi problémák – 55 adat;
3. Munkaerőpiaci nehézségek – 45 adat.

További fontos problémakörként tarthatjuk számon az alábbi, átlagosan 10-12 válaszadó által említett kategóriákat: lakhatási körülmények, lakóhelyi (települési) problémák, magány és elszigeteltség, közlekedési problémák, családon belüli konfliktusok, bizonytalan jövő, addikció.

Az adatok kódolásánál fokozott figyelemmel kezeltük a saját szavas válaszok egyértelmű kategorizálását, leszűrve a kétes értelmű és nem adekvát válaszokat. Ez alapján összesen 326 értékes információt tartalmazó adattal dolgoztunk az elemzés során. A következő hálózatra a fenti problémakategóriák közötti összefüggések, kapcsolódások értelmezését az alábbi adatvizualizációs ábra mutatja.

1. ábra. Probléma kategóriák – Szubjektív percepciók a legfontosabb problémák kapcsán

Forrás: saját szerkesztés

KÖZELKÉP

Az első három helyen álló legjelentősebb probléma az *anyagi és megélhetési nehézségekkel*, az *egészségügyi állapottal*, valamint a *munkavállalás korlátaival* kapcsolatos. Az anyagi és megélhetési problémák között leggyakrabban a „*pénzhiányt*”, „*nélkülözést*”, „*nincstelenséget*,” és „*megélhetési gondokat*” emelték ki a megkérdezettek. Problémát okoz a napi étkezés megoldása, van, aki élelemhiányról számol be, de olyan is aki „*azon töröm a fejemet, hogyan veszünk kenyeret*”. Gyakori gondot jelent még a tüzelőanyag beszerzése vagy a számlák kifizetése, a hitel törlesztése, az „*emelkedő árak*” „*nagyon drága minden*”.

Az *egészségügyi gondok* a második legnagyobb problémahalmazt adják. A legtöbb esetben pontos problémák nem kerültek megfogalmazásra, azonban az jól látható, hogy nem csak a válaszadó rossz egészségi állapota jelent gondot, hanem a család többi tagjának betegsége, és az ehhez kapcsolódó ápolási, gondozási feladatok. Szív-és érrendszeri problémák, stroke, diabétesz, csontritkulás, valamint az időskori egészségromlás emelhető ki példaként az adott problémakörből. Az egészségügyi állapot megromlása a munkavállalási esélyeket is rontja: „*nem bírom már úgy a munkát*”.

A térségre jellemző munkanélküliség, a megfelelő *munkalehetőség hiánya* a szubjektív problémaérzékelésben is tetten érhető. A korlátozott elhelyezkedési lehetőségek – „*kevés a munka*”, „*munkahely hiánya*”, „*csak időszakos munkalehetőség van*”, „*nem tudok dolgozni*”, „*munkanélküliség*” – mellett kiemelésre kerül, hogy nincs „*megfizetett*” munka sem.

Elégtelen *lakóköörülményekre* utal az épületek rossz állapotának kiemelése, a komfortnélküliség, a felújítások szükségessége vagy a saját tulajdonú lakás hiánya. A *magány* főként az idősebb korosztályt érintő probléma, amely fokozottan jelen van a hátrányos helyzetű térségekben, ahol nem csak a házastárs elvesztése jelenti az elmagányosodás egyetlen kockázatát. A fiatalabb családtagok belföldi vagy külföldi irányú migrációja a településről tovább növeli az elszigetelődés esélyét, érzését. A *lakóhelyi problémák* kapcsán is látható, hogy a helyi közösség sem működik megfelelően, hatással van a magány érzésére: „*nem lehet beszélni az emberekkel*”, „*lenézik egymást a falusiak*” „*gyűlölködés, nincs szeretet és összetartás*”, „*sokan tiszteletlenek*”. Néhányan alapvető problémának látják, hogy az adott „*faluban lakik*” – „*rossz helyen lakik*” –, ahol „*kevés a lehetőség a faluban*”, nincs „*bevásárlási lehetőség*”, de még „*lopások*” is előfordulnak.

A rurális térségekben a lakóhellyel kapcsolatos problémákkal szorosan összefüggnek a *közlekedési nehézségek* is. A tömegközlekedés általában korlátozott, a költségeit sok esetben képtelenek kifizetni az elesett rétegek, a munkába történő eljutás limitált lehetősége az elhelyezkedési esélyeket még inkább visszaveti „*nem tud munkahelyet váltani, nagyon messze vannak mindentől*”. A „*közlekedési gondok*”, hiányos tömegközlekedés („*kevés busz*”) kiemelése mellett sokan szeretnének saját autóhoz, vagy kerékpárhoz jutni növelve mobilitásukat.

KÖZELKÉP

A családon belüli problémák minőségéről szintén csak keveset tudtunk meg – fel-tételezzük, hogy a téma érzékenysége miatt. Általában a közelebbi és távolabbi csala-dtagok közötti konfliktusok kerültek kiemelésre: „sokat veszekszik a testvérével, aki a szomszédja is”, „két anyós közötti vita”. A megromlott családi viszonyok nem csak a vitatkozásban nyilvánulnak meg, szélsőséges problémák is megjelennek: „gyerekei nem tartják vele a kapcsolatot”, a gyerek apja „börtönben van, a szüleimmel élek”, „el akarok válni, de nincs rá pénzem”, „a család szétszéledt”, „rossz kapcsolat a gyerekekkel és rokonokkal”. A gyermekvállalás és gyermeknevelés problémáit a családi nehézsé-gekhez soroltuk.

A családi konfliktusokhoz szorosan kapcsolódó problémakategóriaként hoztuk létre az *addikcióval* kapcsolatban megemlített gondokat. A saját szavas válaszokban az alkoholfogyasztással – „iszik”, „alkoholprobléma” – összefüggő problémák kör-vonalazódnak, amely zömében a férfiakra jellemző: „a férjem alkoholproblémái”, „a férje iszik és féltékeny”, „amikor iszok, van egy kis verekedés, akkor nem jó”. A vizsgált probléma nem egyedülálló a nők esetében sem: „a lánya iszik, az unokáknak nincs rendes apja”. A függőséggel végső soron együtt járhat a munkavállalási esélyek csök-kenése, az eladósodás, a romló életszínvonal és a bűnözés.

A bizonytalanság és a jövőről alkotott prekoncepciók is megjelennek a problémák között, ugyan csak nagyon korlátozottan tudunk erről állítani valamit. Körvonalazódik bizonyos válaszok esetén, mivel „minden átalakul, nehéz tervezni”, ami „kiszá-míthatatlanságot”, „túl sok aggodást” eredményez. A folyton változó helyzet miatt érthető, hogy a „gyerekek jövője” is bizonytalanná válik, a családok pedig sok esetben tehetetlenek: „féltem a gyerekeim, unokáim”. A segítségnyújtásra való képtelenség az anyagi problémák csoportjában is megjelent, ahol a pénzügyi korlátok miatt probléma-nak élik meg, hogy nem tudják segíteni, támogatni a családjukat.

A szubjektív problémaérzékelés fókuszában a napi megélhetéssel és munkaerő-piaccaal, az egészségi állapottal és a lakáskörülményekkel összefüggő nehézségek állnak. A válaszadók nem emelték ki az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés vagy a lokális intézmények hiányát – egészségügyi ellátás, ügyintézés, helyi bolt, ok-tatási intézmény stb. – ezt valószínűsíthetően települési adottságnak tekintik.

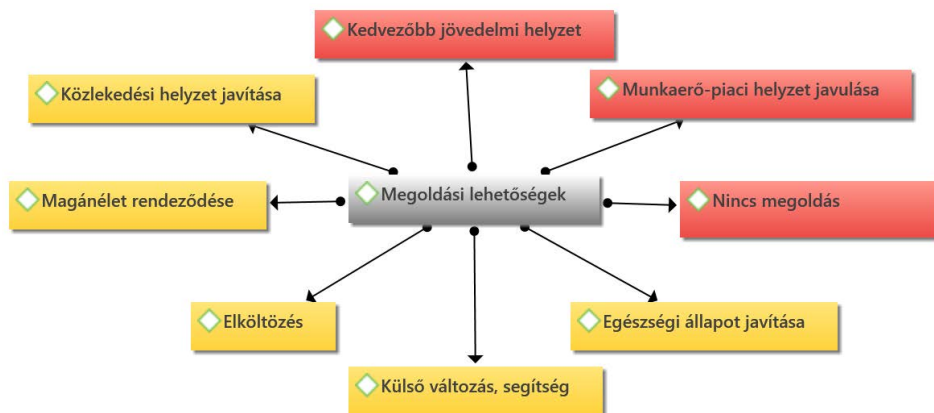
Mitől éreznék úgy, hogy megoldódnának az említett gondok?

A megoldási javaslatok vizsgálatok az előző metódushoz hasonló eljárást alkal-maztunk. Ez esetben nyolc kategóriát alakítottunk ki a válaszok csoportosítása so-rán. A problémák felsorakoztatásához képest a megoldási javaslatok száma je-lentősen csökkent (176 tényező). A válaszadók többsége első három megoldási ja-vaslatként a kedvezőbb jövedelmi helyzet elérését, a munkaerőpiaci helyzet és lehetőségek javítását emelte, ki, ugyanakkor sokan gondolják úgy, hogy semmiféle megoldás nem létezik problémáikra. Emellett megemlítésre került az egészségi álla-pot javítása is, ami bizonyos nehézségeket mérsékelne. A külső változásoktól is szá-

KÖZELKÉP

mos adatközlő reméli a megoldást, például a politikai döntésektől, az önkormányzat támogatásától, esetleg egy lottónyereménytől. A falvakból történő elköltözés mellett a közlekedési helyzet javítását és bizonyos magánéleti problémák rendezését jelölték meg a megkérdezettek.

2. ábra. Mitől éreznék úgy, hogy megoldódnának az említett gondok?

Forrás: saját szerkesztés

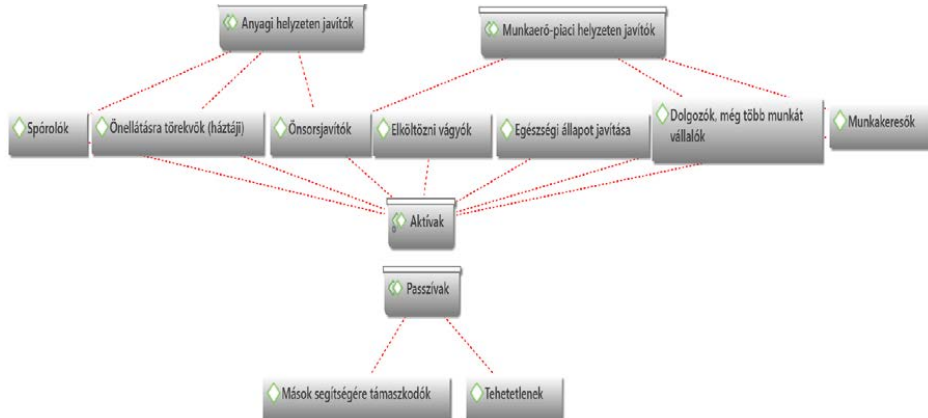
Mit tud tenni azért, hogy helyzete javuljon?

Kérdéseink kitértek a személyes felelősségvállalás és az öngondoskodási képesség feltárására is. Az önerőből történő cselekvés vizsgálatokor 153 hasznosítható adatot dolgoztunk. A helyzet javítására való hajlandóság alapján két főcsoportot (aktívak, passzívak) és két alkategóriát különítettünk el, amelyben elhelyeztünk kilenc válaszcsoporthoz. A *passzívak* csoportját alkotják a magukat tehetetlennek gondoló, vagy a helyzetük javításához mások segítségét váró helyiek. A legtöbb válaszadó a tehetetlenek csoportjához tartozik.

Az *aktívak* kategóriáján belül külön választottuk az *anyagi körülményeken és a munkaerőpiaci helyzeten javítani kívánókat*. Előbbi kategóriába soroltuk azokat, akik spórolással és háztáji termelés révén önellátásra törekvéssel igyekeznek javítani jelenlegi pénzügyi helyzetükön. A *munkaerőpiaci lehetőségek szélesítésére* törekvők közé pedig azok kerültek, akik dolgoznak, emellett még több munkát vállalnak (napszám, másodállás stb.), valamint a munkakeresők. Az önsorsjavítók kategóriáját azon válaszadók számára hoztuk létre, akik képezik magukat (például oktatás, jogosítványszerzés), vagy hozzáállásuk arról tanúskodik, hogy tevélegesen dolgoznak helyzetük javításáért („*teszek a jobb munkáért, mindentől próbálom a legjobbat kihozni*”). A település elhagyása ez esetben is megjelenik, mint helyzetjavító szándék, illetve az egészségi állapot javítása is.

KÖZELKÉP

3. ábra. Mit tud tenni azért, hogy helyzete javuljon?

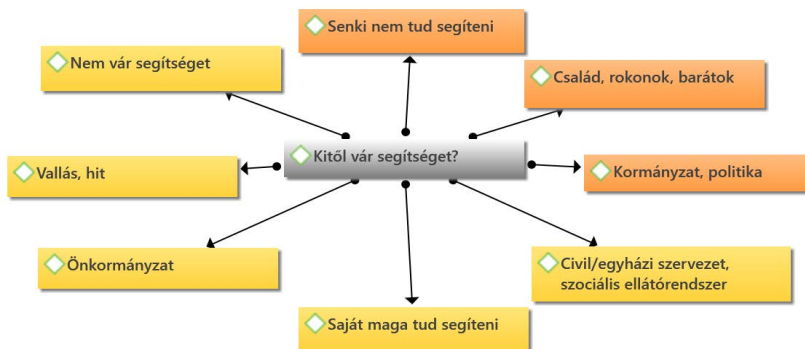

Forrás: saját szerkesztés

Ki tud segíteni abban, hogy a helyzete, életkörülményei javuljanak?

Az életkörülmények javítása több tényezőtől függ, különösen a hátrányos helyzetű térségben. Az egyéni törekvések mellett a külső segítők szerepe fontos a változások eléréséhez. A helyiek által megnevezett segítők körét nyolc jól lehatárolható kategóriában helyeztük el. A legnagyobb csoportot képezik azon válaszadók, akik senkitől nem remélnék segítséget („senki nem tud segíteni”). A családra és rokonokra számítanak elsősorban, valamint a kormányzati döntésektől várják sorsuk jobbra fordulását a helyiek. Az egyházi és civil szervezetek mellett a szociális ellátórendszer intézményei kerültek még kiemelésre. Előbbi esetében a Karitász emelték ki a helyiek, az önkormányzattól ennél kevesebben várnak támogatást. Lényeges azok száma is, akik saját magukat tartják az egyetlen felelősnek „segítőnek” – helyzetük javításában.

4. ábra. Ki tud segíteni abban, hogy a helyzete, életkörülményei javuljanak?

Forrás: saját szerkesztés

KÖZELKÉP

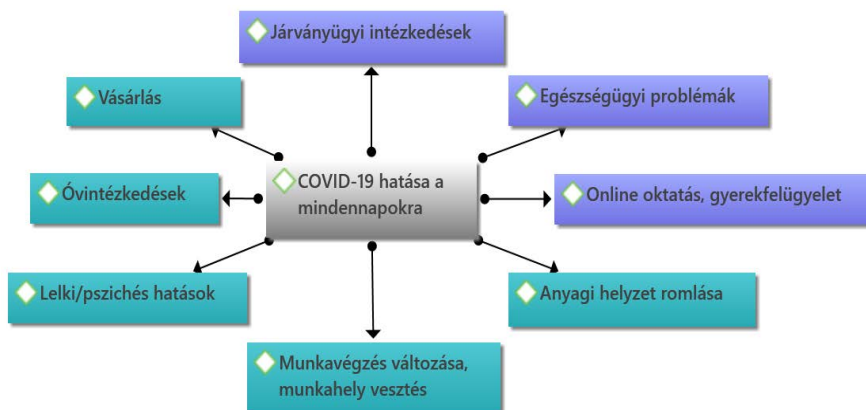
A Covid-19 járvány hatása a mindennapi életre: miben változott?

A problémaérzékelés fontos része a koronavírus-járvány lokális következményeinek vizsgálata. A mindennapokban bekövetkezett változások észlelése során meghatározó többségben a negatívumok kerültek kiemelésre az elemzésünk szempontjából hasznosítható, saját szavas válaszokban.

A helyiek a járványügyi intézkedések hatását, mozgásterük korlátozását élték meg legnehezebben: a kijárási korlátozást, a karantént, a maszkhasználat kényelmetlenségét, a szabad mozgás és család- vagy rokonlátogatás átmeneti megszűnését. Mindezzel szorosan összefügg a magány és a bezártság érzése. Az egészségügyi érintettség a vírussal való megfertőződésre, az oltás mellékhatásaira, valamint a szokott egészségügyi szolgáltatások igénybevételének korlátozására tér ki. A gyereket és szülőket egyaránt negatívan érintette a járványhelyzet. Az iskolásoknak nehéz volt átállni az online oktatásra, a bizonytalan helyzetben hol tudtak iskolába járni, hol otthon maradtak. A gyerekfelügyelet megoldása a szülő munkahelyéről való kimaradásával történt. Az anyagi helyzet romlása a pandémiás helyzet további lényeges következményként jelentkezik: „*elfogyott a tartalékunk*”, „*sok plusz munka kiesett, ezért nem volt pénz sem*”, „*kevesebb a bevétel*”, „*a férjem nem tudott annyit dolgozni*”, „*kevesebb a bevétel*”, „*anyagi helyzetünk romlott*”, „*rezsinövekedés*”. A munkavégzés körülményeinek változása elsősorban a munka idejének és mennyiségének csökkenésével vagy az állás elvesztésével járt.

Az elhúzódó járványhelyzet a mentális és lelki állapotot tekintve is kihívást jelentett a helyiek számára. Félelemmel, szorongással, idegességgel és aggodással jellemezték ezt az időszakot. A vásárlással kapcsolatos problémák is felmerültek, elsősorban a bolti nyitvatartás változás nehézségéről, visszafogott fogyasztásról számoltak be a válaszadók.

5. ábra. A Covid-19 járvány hatása a mindennapi életre: miben változott?

Forrás: saját szerkesztés

KÖZELKÉP

Melyik családtagra volt a legnagyobb hatással a járvány?

A válaszadók családtagjai közül a járványügyi helyzet elsősorban a gyerekeket és a szülőket érintette, főként az online tanulás, és a gyermekfelügyelet miatti átmeneti munkahelyi kimaradás, a csökkent munkaidő vagy állásvesztés miatt. A nagyszülőket főként az egészségügyi kockázatok, és az elmagányosodás miatt emelték ki az adatközlők.

A szubjektív percepciók elemzésével mélyebb betekintést nyertünk a sellyei járás területén élő hátrányos helyzetű lakosságának mindennapi problémáiba. Megismerjük az ő szemszögükből vélt megoldási lehetőségeket és a koronavírus-járványidőszaka során érzékelt hatásokat. Kutatási kérdéseinkre választ adva, az anyagi helyzet, az egészségi állapot, a munkaerőpiaci lehetőségek hiánya jelenti a leghangsúlyosabb problémákat, összefüggésben a megoldási javaslatokkal is. A reményvesztettség és kilátástalan helyzetkép a személyes tehetetlenség-érzésben, valamint a külső segítségnyújtás lehetetlenségének szubjektív megélésében érhető tetten. A koronavírus-járvány kapcsán a korlátozó intézkedésekhez való alkalmazkodással, az egészségi állapottal és az online oktatással kapcsolatos nehézségek kerültek előtérbe, de itt is megjelenik a romló anyagi és munkaerőpiaci helyzet problémája.

Nemzetközi kitekintés

A kutatási felvetéseinkhez hasonló kérdéseket a European Social Survey (ESS) nemzetközi összehasonlító vizsgálata is alkalmaz a 10. fordulójában. A sellyei térségre vonatkozó kutatási eredményeink tágabb értelemben vett összevetése az Európai Unió országai és Magyarország viszonylatában fontos viszonyítási alapot jelent. A szubjektív percepciók értékelésére az aktuális élethelyzet és a háztartási jövedelmi helyzet megítélésének, a koronavírus járvánnyal való érintettség, továbbá a pandémia munkaerőpiaci szférára gyakorolt hatásának vizsgálatával törekedtünk.

Az ESS 10. fordulójának lekérdezése 2021 júniusa és októbere között zajlott Magyarországon, a teljes, európai uniós országokat lefedő felmérés 2020. szeptember – 2022. szeptember közötti két évben ment végbe. Ezen időszak nagyjából átfedésben van az ormánsági térségben végzett kérdőíves adatfelvétellel, amely 2021 tavasza 2022 ősze között zajlott. Az első évben (2020-2021) jelentkező három járványhullám eltéréseket okozhat a különböző felvételi időpontok okán az érintettségben.

A jelenlegi élethelyzet megítélése az EU országokban és Magyarországon azonosítást mutat. Minden körülményt figyelembe véve a megkérdezettek többsége pozitívan ítéli meg jelenlegi élethelyzetét, legnagyobb arányban (EU=24,8%; HU=22,4%) az elégedettséget jelölő válaszkategória került megjelölésre.

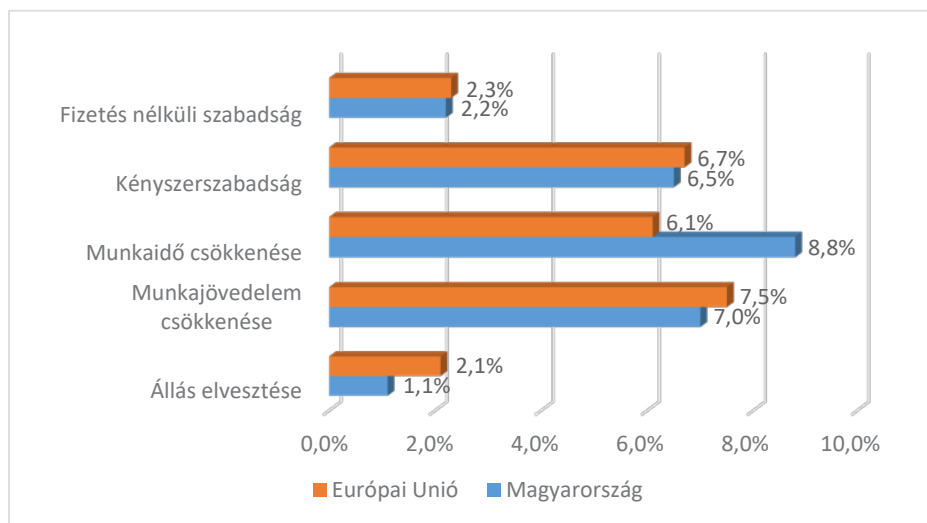
KÖZELKÉP

A hazai lakosság valamivel kevésbé értékeli gondtalannak életét, a nemzetközi átlag a teljes mértékű elégedettség kategóriák esetén is magasabb.

A háztartás szubjektív jövedelmi helyzetét tekintve nem tapasztalható jelentős eltérés hazai és nemzetközi szinten. A legtöbb válaszadó saját megítélése szerint jelenlegi jövedelméből ki tud jönni a hónap végén (EU=45,6%, HU=65,4%). „Kényelmesen” a hazai válaszadók mindössze 10,5%-a, míg az európai uniós országok válaszadóinak 30,3%-a tud megélni bevételeiből. Szintén eltérés látható azon válaszadók között, akik úgy érzik, hogy csak nagyon nehezen tudnak boldogulni a havi jövedelmükből. A magyar vonatkozásban feleannyian sorolják magukat ebbe a kategóriába (3,2%) a nemzetközi megkérdezettekhez képest (6,0%).

A koronavírussal való érintettség szintén közel azonos a két vizsgált kategóriában. Az európai uniós országokban a felmérésben részt vevők 18,1%-a betegedett meg, míg hazánkban 14,1% mondta azt, hogy pozitív koronavírus-teszt is igazolta a betegségét. Magyarországon főként a munkaidő csökkenése a Covid-19 egyik leggyakoribb munkaerőpiaci következménye, ugyanakkor az állásukat elvesztettek aránya alacsonyabb (1,1%) – de így sem jelentős –, mint az Európai Unió többi országában. A fizetés nélküli szabadság elrendelése kevésbé jellemző reakció volt a munkáltatók részéről. A munkajövedelem csökkenését és a kényszerszabadság intézményét a válaszadók kevesebb, mint 8%-a tapasztalta meg. A pandémia szignifikánsan nem érintette sem nemzetközi, sem hazai szinten a munkavállalókat, és munkavállalási körülményeket.

6. ábra. A Covid-19 hatása a hazai és nemzetközi munkavállalásra (ESS 2020)

Forrás: saját szerkesztés az ESS R10 2020 adatok alapján

KÖZELKÉP

A Sellyei járás falvaiban végzett kutatás nem teljes mértékig azonos az ESS kérdésfeltevéseivel, de az összehasonlító értelmezés során jól használható módon vizsgálja a jelenlegi élethelyzettel való szubjektív elégedettséget,¹¹ a háztartás szubjektív jövedelmi helyzetét,¹² és a koronavírus-járvány befolyását¹³ a munkaerőpiac dimenziójában.

A jelenlegi élethelyzet szubjektív megítélése a vizsgált térségben is hasonló a nemzetközi és országos adatokhoz: a válaszadók több mint fele (62%) *inkább jó*-nak érzi körülményeit, annak ellenére is, hogy peremhelyzetű településen élnek. Az általános munkanélküliség és anyagi nehézségek mellett is úgy értékelte a megkérdezettek jelentős hányada (35,4%), hogy odafigyeléssel, pénzét beosztva jól megél havi jövedeleméből. Ez az érték valamivel elmarad az európai uniós és országos arányoktól, nagyobb különbséget (-30%) mutatva a hazai szubjektív jövedelmi helyzet-megítéléshez viszonyítva.

A koronavírus fertőzés elkerülte a válaszadók több mint felét (55,0%), azonban 30,3% nyilatkozott arról, hogy enyhe tünetekkel esett át a víruson (súlyos tünetekkel 9,1% küzdött).¹⁴ A magyarországi adatokhoz képest kétszeres, nemzetközi viszonylatban pedig ennél valamivel kevesebb (~1,7-szeres) a fertőzésen átesettek aránya a sellyei járás vizsgált településein.

A pandémia idején a munkaerőpiaci helyzet az országos és EU-s helyzethez képest valamivel rosszabbnak mondható. Az érdeemben korlátozottan rendelkezésre álló adatok alapján azt látjuk, hogy a válaszadók 22,7%-a veszítette el munkáját – ő vagy családtagja –, ami jelentősen nagyobb arányt jelent a két referenciaponthoz képest.

Összegzés

A hátrányos helyzetű felzárkózó térségben a szubjektív percepciók a jövedelmi és élethelyzet kapcsán többnyire igazodnak a nemzetközi és hazai trendekhez. A koronavírus-járvány az aprófalvas térség lakóit jobban érintette az adatok tükrében. Ez a munkahely elvesztésének jelentősen nagyobb mértékében mutatkozik meg a nemzetközi és hazai trendhez képest. A fertőzésen átesettek aránya is magasabb a vizsgált térségben.

¹¹ Hogyan jellemezné jelenlegi élethelyzetét? 1. Nagyon jó, 2. Inkább jó, 3. Inkább rossz, 4. Nagyon rossz

¹² Hogy érzi, hogy anyagilag... 1. Jól kijönnek, 2. Beosztással jól kijönnek, 3. Éppen hogy kijönnek, 4. Hónapról hónapra anyagi gondok, 5. Nélkülöznek.

¹³ Megváltozott-e valakinek a családból a munkája (munkavégzés helye ideje, munkahely esetleges elvesztése stb.) helyzete a járvány óta? Ha igen: 1. Elvesztette munkáját, 2. Otthonról végezte munkáját, 3. Más munkahelyet talált, 4. Munka fajtája, helyszíne megváltozott

¹⁴ A háztartási kérdőív a járvánnyal való érintettséget nem koronavírus-teszttel történő igazolásra fókuszálva mérte.

KÖZELKÉP

A statisztikai adatok elemzésén alapuló szubjektív problémaérzékelés összességében kedvező helyzetmegítélést mutat. A jelenlegi élethelyzettel a válaszadók inkább elégedettségéről számolnak be, az anyagi helyzetüket tekintve úgy érzik, havi jövedelmükből – megfelelően gazdálkodva – meg tudnak élni. A gyermekkorhoz képest szintén kedvezőbbnek értékelik mostani életüket.¹⁵

A pandémia kapcsán a mindennapi életben egyértelműen negatív változásokról számolt be a helyiek többsége. Az anyagi helyzet és a családi kapcsolatok esetén többnyire nem tapasztaltak változást a térségben élők. A munkaerőpiaci körülmények esetén leginkább a munkavégzés módja változott meg, de – ahogy említésre került fentebb is – többen számoltak be munkahelyük elvesztéséről.

A tartalomelemzés eredményei alapján az anyagi problémák és a munkaerőpiaci nehézségek kerültek kiemelésre – az egészségügyi gondok mellett – a legnagyobb problémák között. Ez esetben tehát eltérő a két elemzés alapján a szubjektív problémaértékelés. A válaszadók megoldási javaslatai is ellentmondásosak a kemény adatoknál látható általános elégedettségérzéshez viszonyítva: anyagi helyzetük javulásában, munkavállalási lehetőségeik szélesítésében látják helyzetük javulásának kulcsát. Az öngondoskodási képesség alacsonynak mutatkozik. A hátrányos helyzet önerőből történő javításában a válaszadók többsége nem érzi magát kompetensnek, passzív attitűdre következtethetünk. Kisebbségben vannak azok, akiknél a cselekvő szándék megjelenik, ugyanakkor ők szintén az anyagi és munkaerőpiaci körülmények javítására törekednek.

A koronavírus járvány hatásait tekintve sem láthatók teljesen egyértelmű azonosítások a statisztikai adatok eredményeivel. A saját szavas válaszokban ugyan megjelenik Covid-19 – a statisztikai elemzésnél egyértelműen kimagasló – munkavégzésre és anyagi helyzetre gyakorolt negatív hatása, azonban elsősorban a korlátozások kellemetlenségei, az egészségügyi gondok, valamint az online oktatásra átállás nehézségei kerültek legtöbbször kiemelésre.

A pandémia hatásrendszerével és a hátrányos helyzetű vidéki népesség problémaérzékelésével kapcsolatban további vizsgálatok szükségesek (szakértői interjúk, illetve fókuszcsoportos vizsgálatok az egyes érintett részecsoportok vonatkozásában). A lokális problémaérzékelés különösen nagy jelentőséget kap a negatív migrációs trendekkel és a szegénység újratermelődésével jellemezhető rurális térségekben. Vizsgálatunk eredményei támogatják a kistelepüléseken jelenleg is zajló komplex fejlesztési és integrációs programokat, célzottabbá és hatékonyabbá téve a segítő beavatkozásokat, elősegítve a leszakadó népesség életminőségének emelését.

¹⁵ A megkérdezettek közül többen számoltak be nehéz gyermekkorról, a szülői támogatás hiányáról.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Alpek B. L. – Tésits R. (2018): Az esélyhátrányok halmozódásának területi jellegzetességei és hatása a foglalkoztathatóságra Magyarországon. *Tér-Gazdaság-Ember* 6(2): 9–33.
- Boros J. – Bucher E. (2023): „Jelen vagyunk, segítünk!” A felzárkózó települések helyzete és segítő tevékenységek Baranya megyében. *Máltai Tanulmányok* 5(2): 98–113. <https://doi.org/10.56699/mt.2023.2.7>
- Bouckaert, G. – Galli, D. – Kuhlmann, S. – Reiter, R. – Van Hecke, S. (2020): European Coronationalism? A Hot Spot Governing a Pandemic Crisis. *Public Administration Review* 80(5): 765–773. <https://doi.org/10.1111/puar.13242>
- Csoba J. (2020): A szociális gazdaságtól a szolidáris gazdaságig – a helyi gazdaságfejlesztési modell átalakulása. From social economy to solidarity economy – Model change in the development of the local economy. *Tér és Társadalom* 34(4): 71–99. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3301>
- Csoba J. – Sipos F. (2020): Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben. A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistépüléseken In: *Szociológiai Szemle* 30(1): 21–43.
- Csurgó B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás-és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan, MTAPTI, Budapest, 45–66.
- Csurgó B. (2020): *A biztonságos vidék (képzetek). A járvány hatása a vidékreprezentációra és a hozzá kapcsolódó társadalmi gyakorlatokra*. Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/csurgo-videkreprezentaciopandemia_FF.pdf (Letöltve: 2023. 06. 21.)
- Dávid B. – Szabó T. – Huszti É. – Bukovics I. (2021): A Covid19 járvány hatása a leg hátrányosabb helyzetű településeken élők mindennapjaira: ahogy a hátrányos helyzetűek és a szociális szolgáltatásokat nyújtók látják. *Scientia et Securitas* 2 (3): 371–382. <https://doi.org/10.1556/112.2021.0006>
- Dávid B – Herke B. – Huszti É. – Tóth G. – Túry-Angyal E. – Albert F. (2023): Reshaping Social Capital During the Pandemic Crisis: Age Group Differences in Face-to-Face Contact Network Structures. *Social Inclusion* 11(1): 295–309.
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2022). ESS10 – integrated file, edition 3.0 [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. <https://doi.org/10.18712/ess10>
- Felzárkózó települések – www.fete.hu (Letöltve: 2023. 06. 21.)

KÖZELKÉP

- Finta I. – Kovács K. – Pálné Kovács I. (2020): Ön Önkormányzatok a koronavírus járvány kezelésében. *Tér és Társadalom* 34(4): 184–198. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3306>
- Fodor É. – Gregor A. – Koltai J. – Kovács E. (2020): *Az egyenlőtlenségek alakulása a koronajárvány idején Magyarországon*. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. https://budapest.fes.de/fileadmin/user_upload/dokumente/pdf-dateien/13_COVID_egenlo_tlense_g_HUN_20200629.pdf (Letöltve: 2023. 06. 21.)
- Horeczki R. – Finta I. (2022): Konklúzió „A vidék előtt álló kihívások a pandémia árnyékában” Panelbeszélgetésről. In: Horeczki R. – Szabó T. (szerk.): *A vidéki Magyarország a pandémia korában: IX. Falukonferencia*. Pécs, KRTK Regionális Kutatások Intézete.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum – MTA TKSZI, 97–99.
- Kovács I. (2022): *Vidékszociológia*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács K. (2022): Kontrasztok. Társadalmi és térbeli tagolódás a magyar vidéken. In: Horeczki R. – Szabó T. (szerk.): *A vidéki Magyarország a pandémia korában: IX. Falukonferencia*. Pécs, KRTK Regionális Kutatások Intézete, 17–26.
- Kovács K. (2010): *Vidéki változások a rendszerváltozás után*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja (MTA RKK).
- Kovács L. – Vántus K. (2022): A hazai koronavírus-halálozás járási különbségeinek összefüggései az egészségügyi ellátással. *Területi Statisztika* 62(3). <https://doi.org/10.15196/ts620301>
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- OECD (2020): Policy implications of Coronavirus crisis for rural development. (2020. 06. 16.) *OECD Policy Responses for Coronavirus (COVID-19)*. <https://doi.org/10.1787/6b9d189a-en> (Letöltve: 2023. 06. 21.)
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom* 29(1): 35–52. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2680/4785> (Letöltve: 2023. 07. 02.)
- Nemes G. – Tomay K. – Sulyok M. J. – Orbán É. (2022): Vidéki turizmus és dzsenetrifikáció a pandémia idején. *A vidéki Magyarország a pandémia korában*. KRTK RKI, Pécs, 197–208.
- Németh N. (2023): A Felzárkózó Települések program cél- és keretrendszere. *Kapocs* 6(1): 17–26.

KÖZELKÉP

- Oroszi B. – Juhász A. – Nagy Cs. – Horváth J. K. – McKee M. – Ádány R. (2022): A Covid19 járvánnyal összefüggő megbetegedések és halálozások egyenlőtlen terhei, valamint összefüggésük a gazdasági-társadalmi helyzettel Magyarországon a második járványhullám alatt. *Népegészségügy* 99(1): 76–91.
- Ragadics T. (2019): *Közösségek és helyi társadalom az ormánsági kistelepüléseken*. Pécs, Institutio Kiadó.
- Ragadics T. (2023): Öröklött hátrányok. Visszatérő és megújuló konfliktusok a Sellyei járás „felzárkózó” településein. *Máltai Tanulmányok* 2023 (2): 31–43. DOI: 10.56699/MT.2023.2.3
- Siposné Nádori E. (2022): Szubjektív szegénységi küszöbök alakulása a COVID-19 járvány idején egy hátrányos helyzetű megye példáján keresztül. In: Reisinger A. – Dernóczy-Polyák A. – Printz-Markó E. – Buics L. (szerk.): *Innováció, digitális transzformáció és a válságból való kilábalás útjai*. Széchenyi István Egyetem, Győr. <https://kgk.sze.hu/innovacio-digitalis-transzformacio-es-a-valsagbol-valo-kilabalas-utja> (Letöltve: 2023. 08. 21)
- Sitko, N. – Knowles, M. – Viberti F. – Bordi, D. (2022): Assessing the impacts of the COVID-19 pandemic on the livelihoods of rural people. A review of the evidence. Rome, FAO.
- Somlyódyne Pfeil E. (2020): A vidéki települések felzárkóztatásának feltételei és eszközei uniós szemszögből. Visszatérés az endogén erőforrásokra alapozott fejlesztési szemlélettől az újraelosztó támogatáspolitikához Magyarországon. *Tér és Társadalom* 34(4): 18–44. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3298>
- Tagai, G. – Bernard, J. – Šimon, M. – Koós B. (2018): Two faces of peripherality: labour markets, poverty and population dynamics in Hungary and Czechia. *Regional Statistics* (2): 19–45.
- Tickmayer, I. (2006): Rural poverty. In: Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.) (2006): *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications. London, 411–426.
- Tóth I. Gy. (2017): Turánbánya. Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon. In: Jakab A. – Urbán L. (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 37–50.
- Várad M. M. – Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle* 25(1): 89–113.
- Várad M. M. – Durst J. – Fehér K. – Németh K. – Virág T. (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* 3: 25–46.
- Virág T. – Várad M. M. (2018): Spatial Exclusion and Boundary-Making in Different Roma Neighbourhoods in Hungarian Rural Small Towns *Tijdschrift voor*

KÖZELKÉP

economische en sociale geografie / *Journal of Economic and Social Geography*,
109(4): 485–498.

Zsinka F. (2023): A szegénység csapdái – időperspektíva és tárhasználat a mélyszegénységben élő nők habitusában. *Tér és Társadalom* 37(2): 36–61. <https://doi.org/10.17649/tet.37.2.3467>

KÖZELKÉP

A reprodukcióra vonatkozó politikák változása Magyarországon 2010 és 2022 között

SIPOS ALEXANDRA¹ – SZALMA IVETT²

ABSZTRAKT

A tanulmány a magyarországi reprodukcióra vonatkozó politikákat, azok változásait és azok pronatalista célkitűzésekhez kapcsolódó korlátait vizsgálja 2010 és 2022 között. A tanulmány célja nemcsak a reprodukcióra vonatkozó politikák jogszabályi változásainak bemutatása, hanem azok lehetséges értelmezése a magyarországi pronatalista politikák kontextusában. A reprodukcióra vonatkozó politikáknak tekintjük a mesterséges megtermékenyítési eljárások, az örökbefogadási rendszer, az abortusz, a fogamzásgátlás, valamint a szexuális nevelés szabályozásait. E politikák változásai kapcsán feltételezzük, hogy általánosságban a pronatalista szemlélet érvényesül, azonban különböző korlátokat is azonosítunk: heteronormativitás, a házasságközpontúság, valamint a hagyományos nemi szerepek fenntartása és megerősítése is megfigyelhető a pronatalista szemléleten belül. A magyarországi reprodukcióra vonatkozó politikák 2010 után történő változásainak áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy azok, a második Orbán-kormánytól kezdve napjainkig, egyre szelektívebbé váltak. Ezek a politikák azért tekinthetők szelektívnek, mert nem minden társadalmi csoportot ösztönöznek a gyermekvállalásra. Ez azt eredményezheti, hogy például a társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok tagjainak, mint az egyedülállóknak vagy akár az azonos nemű pároknak a jogszabályok és/vagy a pénzügyi támogatás hiánya és a korlátozott tudásátadás megnehezítheti, hogy autonóm döntést hozzanak a saját reprodukciójukról. Végeredményként megállapítható, hogy az örökbefogadásnál azonosítható leginkább a szelektív – heteronormatív és házasság alapú – pronatalizmus, de az abortuszszabályozás, a mesterséges megtermékenyítés jogszabályi környezete, valamint a szexuális nevelés hiánya is általában véve a szelektív pronatalizmus célkitűzéseit erősíthetik.

KULCSSZAVAK: szelektív pronatalizmus, abortuszszabályozás, mesterséges megtermékenyítés, fogamzásgátlás, örökbefogadás, szexuális nevelés

ABSTRACT

Changes in reproductive policies in Hungary between 2010 and 2022

This paper examines Hungarian reproductive policies, their changes and their restrictions in relation to pronatalist objectives between 2010 and 2022. The aim of the study is to present and

¹ Tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA TK Lendület Reprodukciós Döntéseket Vizsgáló Kutatócsoport; email: alexandra.sipos@tk.hu

² Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA TK Lendület Reprodukciós Döntéseket Vizsgáló Kutatócsoport, Budapesti Corvinus Egyetem; email: szalma.ivett@tk.hu

KÖZELKÉP

interpret legislative changes in reproductive policies in the context of the pronatalist policies in Hungary. Reproductive policies include the regulation of assisted reproductive technologies, adoption, abortion, contraception, and sex education. In the development of these policies, we assume that a fundamentally pronatalist approach prevails, but we also identify various specific related constraints: heteronormativity, marriage-centredness, and the maintenance and reinforcement of traditional gender roles. We assume that Hungary's reproductive policies have become increasingly selective since 2010 after the second Orbán government. These policies can be considered selective because they do not encourage all social groups to have children. These result in the exclusion of for example socially disadvantaged groups, single people and same-sex couples from reproduction due to legal constraints, a lack of financial support, access, and transfer of information. In conclusion, selective, heteronormative and marriage-based pronatalism is most identifiable in the adoption context, but abortion regulation, the legal environment for assisted reproductive technologies and sex education, in general, may reinforce pronatalist objectives.

KEYWORDS: *selective pronatalism, abortion regulation, medically assisted reproduction, contraception, adoption, sex education*

Bevezetés

Tanulmányunkban áttekintjük, valamint összehasonlítjuk a magyarországi reprodukciós politikák változásait 2010-et követően, reflektálva arra, hogy a második, a harmadik és a negyedik Orbán-kormányok idején kifejezetten hangsúlyossá váltak a Magyarországot érintő demográfiai kérdések és ehhez kapcsolódóan a pronatalista családpolitika. Ehhez kapcsolódik a „differenciált termékenység” fogalma is, az elképzelés, miszerint a családpolitikai programok és szolgáltatások a kormányzati politika eszközei lehetnek annak érdekében, hogy növeljék a termékenységi arányokat a jobban képzett középosztály körében, és egyben kontroll alatt tartásuk vagy csökkentésük azt a szegény, és különösen roma családok körében (Inglot et al.: 334). Habár az Orbán-kormány pronatalista családpolitikát folytat, aminek egyik fő célja a születések számának emelése a magyarországi népességszáma drasztikus csökkenésének elkerülése érdekében, a születések száma 2010 és 2022 között nem emelkedett: 2010-ben 90 335 élve születés volt, 2022-ben pedig 88 491. Mindazonáltal a teljes termékenységi ráta némileg javult, 1,25-ről 1,52-re nőtt (KSH 2023). Ez a látszólagos paradoxon annak tulajdonítható, hogy a reprodukzív nők száma időközben csökkent. Emellett az ezer 15–49 éves nem házas nőre jutó házasságon kívüli élve születések száma 2012 óta csökkent (28,0-ről 16,7-ra), a házas nőre házasságból jutó élve születés száma pedig 2013–2021 között folyamatosan nőtt 82,3-ra (KSH 2023). Mindezek ellenére a 2022-es 1,52-es teljes termékenységi ráta messze elmarad az egyszerű reprodukcióhoz szükséges 2,05–2,1-es helyettesítési rátától (Spéder 2019).

A pronatalista családpolitikák és a pronatalista kormányzati diskurzusok a termékenység növekedésének szükségességét, valamint a hagyományos családok szerepét hangsúlyozzák és támogatják, abból kiindulva, hogy a népesség száma vagy annak

KÖZELKÉP

növekedése nem elegendő. Enélkül veszélybe kerülhet a nemzet és annak fennmaradása (Spéder et al. 2020, Hašková – Dudová 2021). A pronatalista megközelítés a legtöbb európai társadalomban a népesség elöregedésével függ össze – ami az időskori eltartottsági arány növekedéséhez vezet –, valamint azzal, hogy nincs elegendő munkaerő (Saczuk 2013, Schultz 2019). Ezen problémák megoldására rövid távon megoldás lehet a migráció (Saczuk 2013, Schultz 2019). Azonban a magyarországi pronatalista politikai diskurzus élesen szembe állítja egymással a bevándorlást és a pronatalista megközelítést. Hašková és Dudová (2021) a pronatalizmus ideológiai megközelítésére hívják fel a figyelmet, vagyis arra, hogy a pronatalista diskurzusok gyakran kapcsolódnak a nacionalizmushoz és a bevándorlásellenes félelmekhez. Például Orbán Viktor miniszterelnök a Magyar Diaszpóra Tanács IX. ülésén 2019-ben az alábbiakat hangsúlyozta: „Magyart csak magyarral lehet pótolni, ez a mi fölfogásunk, és ezért bevándorlásellenesek vagyunk, mert nem akarjuk, hogy Magyarország abba az illúzióba ringassa magát, hogy meg tudja oldani a népességfogyását saját erőfeszítés nélkül.” (*Orbán Viktor beszéde a Magyar Diaszpóra Tanács IX. ülésén*, 2019) Hasonlóan fogalmazott Novák Katalin, az egykori család- és ifjúságügyért felelős államtitkár a Családok Budapesti Világtalálkozóján: „mi a népesedési problémák megoldására a leghatékonyabb választ nem a bevándorlás támogatásában, hanem a belső erőforrásaink mozgósításában, a gyermekvállalás ösztönzésében látjuk.” (*Nem szándékozunk feladni a családközpontú politikát*, 2017) A „belső forrásokra támaszkodáshoz” pedig egyrészt nagyvonalú családpolitika szükséges, másrészt a hagyományos nemi szerepeken alapuló családok támogatása. Ez kiegészülhet az üres jelölőként használt gender fogalmára építő politikai diskurzussal, ami a „genderörület” megállítására utal/vonatkozik (Barát 2020, 2022). Kövér László is ezt hangsúlyozta a Fidesz XXVI., tisztújító kongresszusán: „Szeretnénk, ha lányaink az önmegvalósítás legmagasabb minőségének azt tartanák, ha unokákat szülhetnének nekünk.” (Mandiner 2015) Bár a reprodukcióra vonatkozó politikák kevésbé alkotják e diskurzusok részét, hiszen ezek általában az egyének leginkább intim szférájához tartoznak és – a családpolitikákkal összehasonlítva talán kevésbé láthatóak –, az átalakuló családkép és -politikák erre a szegmensre is hatással lehetnek.

A 2010 utáni Orbán-kormány pronatalista megközelítésű politikájáról több tanulmány is született, amelyek középpontjában a pronatalista családpolitikák elemzése állt. Szikra (2018) például azt vizsgálta, hogy az Orbán-kormány családpolitikai intézkedései következetes ideológiai mintát követtek-e. Ingot és szerzőtársai (2023: 133–134, 258) arra világítottak rá, hogy az 1998–2002 közötti első Fidesz-kormány alatt indult el a „középosztály-orientáció”, ami a termékenységi ráta növekedését célozta – az adókedvezmény kiterjesztésével – a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező és tehetősebb családok körében. A 2010-et követő Orbán-kormányok kapcsán pedig azt emelték ki, hogy a kormányzó párt sikeresen építette be a „hagyományos magyar család”, a hazafiasság és a valláshoz kapcsolódó értékeit az ideológiájába, melyek rezonálnak a magyarok történelemben gyökerező család-

KÖZELKÉP

barát („profamily”) érzelmeire (Inglot et al. 2023: 262). Cook és szerzőtársai (2023) szerint a Magyarországon uralkodó neofamilialista ideológiák a hagyományos értékeket hangsúlyozzák, amelyek a magánszférán belül ösztönzik a nők szerepét és felelősségét, különösen a reprodukcióval kapcsolatos területeken. Más kutatók pedig a munka és a magánélet összeegyeztetésével kapcsolatos politikákat vizsgálták a pronatalizmus kontextusában (Glass – Fodor 2022, Inglot et al. 2022, Paksi et al. 2022).

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja, milyen változások zajlottak a reprodukcióval kapcsolatos politikák területén és ezek miként értelmezhetők a magyarországi pronatalista szemlélet szempontjából, beleértve a házasságon és/vagy heteronormativitáson, valamint társadalmi és gazdasági státuszon alapuló szelektív pronatalizmust, a hagyományos nemi szerepek fenntartását és megerősítését. A reprodukcióra vonatkozó politikák kevésbé kutatott terület, illetve gyakran csak egy-egy részterületére fókuszáltak, így e tanulmány ezekről (jogszabályi környezet és pronatalizmus megközelítésébe való illeszkedés) kíván rendszerezett áttekintést adni. Korábbi kutatások között említhető Takács (2018), aki azt vizsgálta, hogy az örökbefogadás és a mesterséges megtermékenyítés szabályozása hogyan korlátozza az azonos nemű párok reprodukcióját Magyarországon, míg Szalma (2016, 2021) és Bauer (2022) a mesterséges megtermékenyítési eljárásokhoz (továbbiakban: MME) való hozzáférést kutatta. Neményi és Takács (2015) az örökbefogadás kérdéseire összpontosított. E kutatások rávilágítanak a reprodukcióra vonatkozó politikák és a pronatalizmus egy-egy szeletére is. Például az egyedülálló szülők, nem házassági kapcsolatban élők, romák, alacsony jövedelmű családok vagy azonos nemű párok gyakran kiszorulhatnak vagy akadályokba ütközhetnek, amikor a gyermekvállalással kapcsolatos terveiket szeretnék megvalósítani³ (Szalma et al. 2022), miközben azonosítható a reprodukcióra ösztönzött célcsoportja is: „fehér, ciszgenmű, hetero(ként viselkedő), jómódú középosztálybeli emberek, akiknek reprodukcióját érdemes jogszabályi keretekkel, adó- és egyéb kedvezményekkel ösztönözni” (Takács 2018: 78).

A tanulmány módszertana, korlátai és további kutatási irányok

A tanulmány a magyarországi reprodukcióval kapcsolatos politikákat veszi górcső alá. Ezen politikák közé tartoznak a tanulmányban a következők: a mesterséges megtermékenyítési eljárások, az örökbefogadási rendszer, az abortusz, a fogamzás-

³ Itt most nem tárgyaljuk ezek metszéspontjait, bár ezek a társadalmi jelenségek gyakran együtt járnak. Például az egyedülálló szülők felülreprezentáltak az alacsonyabb jövedelmű családok között (Herke 2021) vagy, hogy bizonyos roma közösségekben ritkább a házasságon alapuló kapcsolat, hiszen „Számukra már az is házasságnak számít, ha valakivel együtt élnek. Ha egy cigány lány megszökik egy fiúval, és összeköltözik vele, akkor azt mondják, hogy »házasok«” (Durst 2002: 466).

KÖZELKÉP

gátlás, valamint a szexuális nevelés szabályozásai.⁴ E politikákat a 2010 utáni jogalkotási folyamatok alapján értelmezi és helyezi el a pronatalista megközelítésbe és a kapcsolódó korlátozások közé (például heteronormativitás, házasság alapúság, hagyományos nemi szerepek). A tanulmány továbbá a jogszabályi környezet feltárása révén reflektál arra, hogy a reprodukcióra vonatkozó politikák változásai hogyan hathatnak a különböző társadalmi csoportok reprodukciós döntéseire és lehetőségeire.

Terjedelmi okokból kifolyólag, a tanulmány csak a 2010 utáni fejleményeket kísérelte meg követni, így nem tudta széleskörűen vizsgálni a reprodukcióval kapcsolatos politikák előzményeit, illetve azok összes aspektusát. A továbbiakban például fontos lehet annak vizsgálata, hogy a mesterséges megtermékenyítési eljárások magyarországi nagyvonalú támogatása ellenére miért választja sok pár (továbbra is) a külföldi meddőségi központokban történő mesterséges megtermékenyítési eljárásokat (Serdült 2015). Az örökbefogadási rendszer is sok kérdést vet fel, amelyre jelen tanulmányban nem tértünk ki. Például a szegénység miatt gyakran emelik ki a gyerekeket a családjukból és a 2010 utáni törvényi változások erre még több lehetőséget adnak (Darvas et al. 2016). Ezek nyomán követése és vizsgálata hozzájárulhatna az erről szóló szakirodalom bővítéséhez. Ugyanilyen fontos a roma nők kényszersterilizálásának kérdése, de a tinédzserterhességek (Husz 2011) és annak vizsgálata is, hogy a fiatalok milyen csatornákon keresztül juthatnak hozzá a reprodukcióval kapcsolatos tudáshoz (iskola, szülő beszélgetések, kortárs csoportok).

A reprodukciós politikák változásai a második Orbán-kormánytól kezdődően 2022-ig

MESTERSÉGES MEGTERMÉKENYÍTÉSI ELJÁRÁSOK

Magyarországon a mesterséges megtermékenyítési eljárásokat először 1981-ben szabályozta az állam a 12/1981. (IX. 29.) számú egészségügyi minisztériumi rendelettel. A rendelet kimondta, hogy mesterséges megtermékenyítést olyan 45 év alatti, teljesen cselekvőképes, Magyarországon állandó lakóhellyel rendelkező magyar állampolgárságú, házas nő kérelmezhet, akinek orvosi szakvélemény alapján, természetes úton nagy valószínűséggel nem születhet egészséges gyermeke. Ez szigorú szabályozás volt abban a tekintetben, hogy a kérelmet házassághoz, állampolgársághoz és lakóhelyhez kötötte. Ezt követően a mesterséges megtermékenyítés szabályozása érdemben nem változott, ami részben azzal magyarázható, hogy a mesterséges

⁴ A „Varieties of reproduction regimes: institutions, norms and social inequality” című kutatás (kutatásvezető: Dr. Hannah Zaghel) a reprodukciós politikák közé sorolja a terhesgondozást is, de jelen tanulmányban a fentebb felsorolt öt területet (mesterséges megtermékenyítési eljárások, örökbefogadási rendszer, abortuszszabályozás, fogamzásgátlás, szexuális nevelés) vizsgálja azok megosztó mivolta miatt.

KÖZELKÉP

megtermékenyítési eljárások kevésbé voltak elterjedtek, mint gyermekvállalási lehetőségek. A ma is hatályos 1997. évi CLIV. törvényt követően az Egészségügyi Minisztérium részletesen foglalkozott a mesterséges megtermékenyítési eljárások kérdésével. Változást jelentett a korábbi szabályozáshoz képest, hogy ez a reprodukciós eljárás immár nemcsak házások, hanem élettársi kapcsolatban élő különnemű személyek esetében is elvégezhető volt, ha bármelyik fél egészségügyi állapota miatt a kapcsolatból természetes úton nem születhetett egészséges gyermek. Így a házasságon alapuló szelektivitás megszűnt, de továbbra is csak különnemű élettársi kapcsolatban élők számára volt hozzáférhető az MME. Ez a törvény szabályozta először az MME finanszírozását is. Korábban erre nem volt szükség, mert a rendszerváltásig csak az állami egészségügyi ellátórendszer létezett.

A törvény kimondja, hogy csak orvosi javallat alapján lehet térítésmentesen igénybe venni az Egészségügyi Alapból erre a célra finanszírozott egészségügyi szolgáltatónál. A finanszírozás a beavatkozások mellett a szükséges orvosi vizsgálatokat is magában foglalja. Az *in vitro* fertilizáció – ismertebb nevén lombikeljárás – tekintetében öt ciklust finanszíroznak államilag, míg az inszemináció tekintetében hat ciklus finanszírozható az Egészségbiztosítási Alap terhére. Ha bármely beavatkozás eredményeként legalább egy gyermek élve születik, akkor további négy teljes beavatkozás vehető igénybe az Egészségbiztosítási Alap költségére. Más európai egészségügyi finanszírozáshoz viszonyítva ez a finanszírozás nagyvonalúnak tekinthető (Szalma 2016).

A következő jelentős módosítás a 2005. évi CLXXXI. törvény volt. Ez lehetővé tette, hogy a reprodukciós eljárások igénybevételére az a nagykorú, 45 év alatti egyedülálló nő is jogosult legyen, aki a reprodukciós eljárás megkezdésekor nem áll(t) házasságban vagy élettársi kapcsolatban. Fontos kiemelni, hogy ez csak egyedülálló nők bizonyos köre számára volt elérhető. Ugyanis bejegyzett élettársi kapcsolatban élő lesbikus párok továbbra sem vehettek részt mesterséges megtermékenyítési eljárásban, kivéve, ha eltitkolták párkapcsolatot, de ebben az esetben is csak mint „egyedülálló” vehettek részt és így az eljárás eredményeként született gyermek jogilag csak az eljárásban részt vevő partnerrel állhat jogviszonyban.

Figyelemreméltó az is, hogy csak a nőkre vonatkozóan van életkori felső határ a MME-ban való részvételnél, a férfiakra nincs. Ez a kettős mérce a két nem közötti biológiai különbségből eredhet, miszerint egy nőnek nagyon kicsi az esélye van arra, hogy 45 éves kora után saját petesejtjeiből⁵ gyermeket szüljön, míg a férfiak termékenységében nincs ilyen éles határvonal. Ugyanakkor nemcsak biológiai korhatára

⁵ Magyarországon rendkívül szigorú törvény korlátozza a petesejt-adományozást. A szabályozás szerint a nők kétféle módon juthatnak legalisan petesejthez: névtelen adományozással (ami csak elméletben működik), vagy olyan 35 év alatti, közeli hozzátartozó által történő adományozással, aki már szült gyereket. Mindezt térítésmentesen, mivel a törvény tiltja, hogy a donor pénzt kapjon, ugyanis az szervkereskedelemnek minősül (1997. évi CLIV. törvény).

KÖZELKÉP

van a gyermekvállalásnak, hanem létezik társadalmi korhatár is, amely kijelöli, hogy milyen életkorban ideális gyermeket vállalni (Paksi – Szalma 2009). Ez a társadalmi korhatár abból a szempontból is meghatározható, hogy a nők és a férfiak fizikailag meddig képesek jó szülőként működni. Más szóval, a férfiakra vonatkozó felső korhatár hiánya azt az üzenetet közvetítheti, hogy a gyermeknevelésben még mindig a nők az elsődleges gondozók. Szalma (2021) 20–35 év közötti gyermektelen nőkkel készített fókuszcsoportos vizsgálatának eredményeiből is kiderül, hogy a résztvevők egyszer sem említették, hogy a mesterséges megtermékenyítésben való eljárás segítséget jelenthet férfiaknak. Szalma (2021) szerint e mögött „az a társadalmi norma figyelhető meg, amely a gyermekvállalást elsősorban a nőkhez rendeli és így a gyermekvállalással kapcsolatos problémákat is a nőkre hárítja.”

2020-ban, a (1011/2020 (I. 31.) számú kormányhatározat értelmében, hat termékenységi klinikát államosítottak, és mind a beavatkozás, mind a gyógyszeres kezelés költségei államilag finanszírozottá váltak. A törvényjavaslat indoklása szerint erre azért volt szükség, mert „Magyarország a demográfiai kihívások állami szerepvállalást igényelnek, így a jövőben az emberi reprodukcióra irányuló speciális eljárások elvégzése ... állami egészségügyi szolgáltató és klinikai központ kizárólagos feladata lesz.” Az indoklás szerint az államosítást pronatalista célok vezérelték, azaz az elsődleges cél az volt, hogy több gyermek szülessen Magyarországon. Pontosabban szelektív pronatalista célokat vesznek figyelembe, mivel továbbra sem engedélyezik, hogy azonos nemű párok részt vegyenek MME-ban.

A szelektív pronatalizmus kapcsán felmerülhet az eljárások pénzügyi vonzata is. A finanszírozás még inkább nagyvonalúvá vált, hiszen már nemcsak öt ciklus ingyenes az in vitro fertilizációban, hanem a szükséges gyógyszerek is ingyenesen rendelkezésre állnak. Ha azonban számításba vesszük, hogy kik veszik igénybe a meddőségi központok szolgáltatásait, láthatjuk, hogy a tehetősebbeket támogatja az állam, mivel a kezelési költségek nem az egyedüli tételek, amelyeket számításba kell venni (Bauer 2022). Az utazási költségek és a munkából való kiesés még mindig jelentős terhet jelenthetnek a pácienseknek. Ráadásul az összes termékenységi központ nagyvárosokban található, vagyis azok elérése jelentős problémát jelenthet azoknak az MME-ban részt venni kívánó személyeknek és pároknak, akik a termékenységi központoktól távolabb, esetleg korlátozott közlekedési infrastruktúrával rendelkező településeken élnek. További nehézség, hogy az eljáráson való részvétel sok időt vesz igénybe, ami könnyebben összeegyeztethető egy otthoni munkavégzéssel, mint egy fizikai munkát igénylő foglalkozással (Bauer 2022). Az alacsonyabb társadalmi osztályba tartozókat az is akadályozhatja, hogy részt vegyenek a MME-ban, hogy nem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel ezekről az eljárásokról és lehetőségekről (Bitó – Szalma 2021). Az ismerethiány abból is adódhat, hogy nincs pontosan meghatározva, hogy mit is kellene tanítani a középiskolákban a mesterséges megtermékenyítési beavatkozásról. Ezenkívül sok 14–18 éves szakiskolába járó (a szegényebb társadalmi háttérrel rendelkező gyermekek által felülreprezentált) diák nem jut

KÖZELKÉP

hozzá a szükséges biológiai ismeretekhez, mivel ezekben az iskolákban a biológia tárgy oktatása nem is kötelező (Szalma 2023).

ÖRÖKBEOFAGADÁS

Az örökbefogadást először a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (a továbbiakban: családjogi törvény), majd a magyar Polgári törvénykönyv (a továbbiakban: Ptk.) szabályozta. Az örökbefogadással kapcsolatos eljárásokat jelenleg a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény rendezi.

Az örökbefogadás szabályozásának története és e mögötti megfontolásról több szerző is értekezik. Rékásiné Dr. Adamkó (2021: 125–126) például kiemelte, az örökbefogadási eljárásnak két célja van: az egyik, hogy a gyerekek családban nőjenek fel, azaz a családi egységben történő gyermeknevelés. Ez az örökbefogadási rendszer szempontjából elsősorban olyan kiskorúak nevelésére vonatkozik, akiknek szülei nem tudják vagy nem képesek felnevelni őket. Ehhez kapcsolódóan, második elemként, a családi környezetben szocializálódott egyén internalizálja a szocializmus értékeit is. Szeibert (2014) az 1952. évi családjogi törvény Polgári törvénykönyvbe kerülése kapcsán pedig a szolidaritás megközelítéseit hangsúlyozta a családi kapcsolatokban: vertikális, ami a szülő(k) és a gyermek között alakul ki, valamint horizontális, ami a párkapcsolatokban, kifejezetten pedig az értéknek tartott házasságban jelenik meg.

Magyarország egyaránt lehetővé teszi a nyílt és a zárt örökbefogadást is. Ami a nyílt örökbefogadást illeti, a tanulmány megjelenésekor kilenc közvetítő civil szervezet rendelkezik hivatalos engedéllyel a folyamat elősegítésére, a zárt örökbefogadás pedig az állami rendszeren, a Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálatokon (a továbbiakban: TEGYESZ) keresztül zajlik vármegyei és országos szinten. Mindkét esetben a jelentkezők több forduló vizsgálaton esnek át: pszichológusi, háziorvosi, környezettanulmány, valamint jövedelemigazolás. Ezenkívül az örökbefogadóval szemben számos követelmény van érvényben: cselekvőképesség, kor (legalább 25 éves kor, legalább 16 és legfeljebb 45 év korkülönbség az örökbefogadó és az örökbefogadott között), megfelelő körülmények és érvényes alkalmassági határozat.

Az örökbefogadási rendszert Takács és Neményi (2015) vizsgálta dokumentumelemzéssel és kvalitatív interjúkkal 2012–2014 között. A dokumentumelemzés során az örökbefogadásra jelentkezők kérelmét vizsgálták. Ezek nagy része házaspároktól érkezett, 70%-uk pedig a 36–44 korcsoportból került ki (Takács – Neményi 2015: 77). Az örökbe fogadni szándékozók preferenciája kapcsán leggyakrabban a gyermek(ek) száma, a kor, az egészségi állapot, a gyermek biológiai neme, valamint az „egyéb kívánság” alatt megjelenített etnikai származás merült fel, illetve az örökbefogadás típusa. A kérelmek utánkövetése során a kutatók megállapították, hogy

KÖZELKÉP

a „megvalósult örökbefogadások esetében a szülők 90 százaléka házasságban él, egytizedük egyedülálló volt” (Takács – Neményi 2015: 79). Továbbá az interjúk alapján úgy találták, hogy mind az örökbefogadásban érintett állami és civil szereplők, mind a potenciális örökbefogadók az örökbefogadás folyamatával kapcsolatban a diszkrimináció számos formáját azonosítják, például a gyermekek jómódú családokba kerülését a hátrányos helyzetű családoktól, vagy az örökbefogadási eljárások hosszát. Az örökbefogadóknak az örökbefogadott korával, nemével, egészségi állapotával és egyéb jellemzőivel kapcsolatos „preferenciák megjelölését” is említették az interjúalanyok a kutatásban. Bár az etnikai hovatartozást nem rögzítik, egyes leendő örökbefogadók tartózkodnak a roma gyermekek örökbefogadásától. A szerzők megállapították továbbá, hogy az örökbefogadásban résztvevő szereplők családról alkotott elképzelése a hagyományos családdal egyezik (házasságon alapuló, heteroszexuális párok és gyermekeik), ami tükrözi az általános társadalmi felfogást, valamint az örökbefogadásra vonatkozó jogszabályokat is.

A 2010-es évet követően számos változás történt az örökbefogadási rendszerben, ami a szelektív pronatalista megközelítést tükrözi. Az Alaptörvény, a család fogalmát érintő, különböző módosításai mellett az alkalmassági feltételek és követelmények is módosultak.

2020 októberében elfogadták azt a módosítást, amely alapján vármegyei és országos szinten is előnyben részesülnek a házaspárok az örökbefogadási eljárásban az egyedülálló kérelmezőkkel szemben (35/2020. [X. 5.] EMMI rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. [IV. 30.] NM rendelet és a helyettes szülők, a nevelőszülők, a családi napközit működtetők képzésének szakmai és vizsgakövetelményeiről, valamint az örökbefogadás előtti tanácsadásról és felkészítő tanfolyamról szóló 29/2003. [V. 20.] ESZCSM rendelet módosításáról). Ennek megfelelően, ha a területi szakszolgálatok nem találnak alkalmas házaspárt, értesítik az országos szakszolgálatot. Ezzel szemben egyedülállók esetén: „Ha az országos örökbefogadást elősegítő szerv az örökbefogadási alrendszerben nem talál olyan más vármegyéből örökbefogadást vállaló házaspárt, aki a gyermek számára ajánlható, a szakszolgálat előmozdíthatja a gyermek egyedül örökbe fogadni szándékozó személyek általi örökbefogadását, feltéve, hogy az a gyermek érdekében áll.” (15/1998. [IV. 30.] NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről: 147.§ [3a]). További változás, hogy a 2020. októberi rendeletmódosítás előtt kötelező volt egy felkészítő tanfolyam elvégzése, jelenleg csak ajánlott a leendő szülők számára, azon való részvételtől a szakszolgálat csak tájékoztatást ad (15/1998. [IV. 30.] NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről: 147. § [3]), míg korábban a szakszolgálat biztosította az e kötelező felkészítő tanfolyamon való részvételt (145. § [3]). Változott az örökbe fogadni kí-

KÖZELKÉP

vánt gyermek és az örökbe fogadni szándékozó közötti korkülönbség is. 16 és 50 év közé emelték abban az esetben, ha az örökbefogadott több mint 3 éves. Emellett, egy 2020. decemberi törvénymódosítást követően szigorodtak az egyedülálló személyek örökbefogadásának feltételei, mivel a gyámhatóság által kiállított alkalmassági igazoláshoz a felelős miniszter külön hozzájárulása szükséges (Sipos 2021: 13, 266). Ennek megfelelően a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény (továbbiakban: Gyvt.) a gyermek- és ifjúságpolitikáért felelős miniszter feladatai közé tartozik – az országos örökbefogadás elősegítésén túl –, hogy hozzájárulhat a „különös méltánylást érdemlő esetben az egyedül örökbe fogadni szándékozó személy örökbefogadásra való alkalmasságának gyámhatósági megállapításához” (Gyvt. 101. § [6-7]).

Úgy tűnik, hogy ezek a módosítások a gyermek legfőbb érdekére való hivatkozással elsősorban a házaspárokat támogatják. A házasság intézményéhez továbbra is csak különmű párok férnek hozzá. Vagyis ezek a változások tovább nehezítik az azonos nemű párok és az egyedülálló személyek – akár heteroszexuális, akár nem heteroszexuális – örökbefogadáson alapuló gyerekvállalását.

1. táblázat. eltérés az örökbefogadásra alkalmas személyek és a nyilvántartott örökbe fogadható gyermek száma között – figyelembe véve az engedélyezett örökbefogadásokat (2010–2022)

	Nyilvántartott örökbe fogadható gyermek (adott év dec. 31-ig)	Nyilvántartott örökbefogadásra alkalmas személy (adott év dec. 31-ig)	Eltérés (szám és %)		Engedélyezett örökbe-fogadások
2010	2065	1497	568	138	735
2011	2098	1627	471	129	808
2012	2213	1627	586	136	793
2013	2291	1924	367	119	726
2014	2137	1934	203	110	784
2015	1893	2207	-314	86	829
2016	1937	2400	-463	81	896
2017	1972	2753	-781	72	1025
2018	1890	2855	-965	66	1000
2019	1899	3186	-1287	60	1052
2020	1778	3113	-1335	57	917
2021	1693	3046	-1353	56	995
2022	1741	3016	-1275	58	1254

Forrás: saját szerkesztés a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján

KÖZELKÉP

Az örökbefogadás szabályozásának közelmúltbeli változásai egyértelműen hozzájárulnak a szelektív pronatalizmushoz, mind a házasság, mind a heteronormativitás alapján, mivel előnyben részesítik a heteroszexuális házaspárokat az egyedülállókkal vagy más együttélési formában élő párokkal élőkkal szemben. Mindeközben az 1. táblázat alapján látható, hogy az örökbe fogadni szándékozók száma egyre nő az örökbefogadható gyermekek számával szemben. Ennek ellenére továbbra is több száz olyan gyereket nem fogadnak örökbe, akik örökbe fogadhatók lennének és kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ahogy Herczog Mária fogalmaz az örökbefogadási szándékról: „A magyarországi gyakorlat szerint azonban – nincs adat erre sem, de evidensnek tűnik az ismeretek alapján – az örökbefogadók túlnyomó többsége azért fogad örökbe gyereket, mert neki magának nem lehet, és úgy gondolja, hogy ez elég tragikus tény ahhoz, hogy akkor valamilyen módon kompenzálják őt ezért a hiányért, fájdalomért, gyerek utáni vágyát, ilyen módon szeretné kielégíteni. Ennek is következménye az, hogy elsősorban újszülött, vagy maximum 3 éves, egészséges, „magyar” gyerekekre vágnak, és az idősebb, fogyatékkal élő vagy beteg, illetve roma gyerekek esetében nagyon nehéz, vagy esélytelen az elfogadás.” (Herczog 2010: 166–167). Azzal, hogy megnehezítették az egyedülállók számára az örökbefogadást, felmerülhet a kérdés, hogy az miként érinti a kiszolgáltatottabb helyzetű gyerekek esélyét arra, hogy családban nőhessenek fel. Például egy 2016-os egy, LGBTQI válaszadókat célzó online önkitöltős kutatás eredményei (n=1329) azt mutatják, hogy a válaszadók szívesen fogadnának örökbe 3 évesnél idősebb (65%), 6 évesnél idősebb (38%), valamint roma gyereket (41%). A fogyatékkal élő gyerekek kapcsán ez az arány 13%.⁶ (Háttér Társaság 2017)

ABORTUSZ

Az abortuszszabályozás a reprodukcióval kapcsolatos politikákon belül azon kérdéseket érinti, hogy mikortól tekinthetünk valakit jogalanynak, hol kezdődik az élet- (képesség), illetve meddig terjed vagy miként és miért korlátozható az önrendelkezéshez való jog. Gal (1994) Magyarország abortuszszabályozása történetének három különböző időszakát azonosítja. A Ratkó-korszakként ismert, 1949–1954 közötti első szakaszban erősen korlátozó jellegű, a demográfiai növekedést célzó szabályozás volt érvényben. Ezt követően 1956-tól rövid ideig liberálisabb abortuszszabályozás következett (1047/1956 (VI. 3.) számú minisztertanácsi határozat). Azonban 1973–1974 között Magyarországon szigorúbb megközelítés érvényesült, az úgynevezett „abortuszbizottságok” létrehozásával. Az abortuszhoz való hozzáférők köre szűkült, mert bizonyos társadalmi vagy gazdasági körülményekhez kötöt-

⁶ Azonban fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy további kutatást igényelne a heteroszexuális és nem heteroszexuális és/vagy ciszgenemű emberek örökbefogadási attitűdjei és azok összehasonlítása.

KÖZELKÉP

ték annak elérhetőségét. Így például az alábbiak: hajadonság, két gyermek megléte, betöltött 35 év, súlyos lakhatási vagy pénzügyi nehézségekkel küzdő nők, valamint a nő egészségét veszélyeztető terhesség esetei. Az abortuszbizottságok kiterjedt döntésköre miatt a fenti korlátozások értelmezhetők úgy, mint amik igazságtalanul előnyben részesítettek egyes társadalmi csoportokat másokkal szemben (Gal 1994). Ezt az időszakot követően, az 1989-es rendszerváltáshoz közel, az abortuszpolitika területén liberalizáció következett.

Ami a rendszerváltás utáni legelső abortuszszabályozást illeti, 1992-ben fogadták el a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvényt, valamint a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény végrehajtásáról szóló 32/1992. (XII. 23.) rendeletet, amely tartalmazza az abortuszra vonatkozó intézkedéseket. Az 1992-es törvény „A terhesség megszakítása” című szakaszában rögzítik az abortusz jogi feltételeit. A 6. paragrafus szerint a terhesség 12 hétig megszakítható, ha az alábbi feltételek egyike teljesül: a terhesség súlyosan veszélyezteti az állapotos nő egészségét, „a magzat orvosilag valószínűsíthetően súlyos fogyatékoságban vagy egyéb károsodásban szenved”, „a terhesség bűncselekmény következménye”, vagy a terhes nő súlyos válsághelyzetben van (1992. évi LXXIX. törvény 6. § [1]). Ez utóbbi egy tágan értelmezett élethelyzetet takar (például a terhességgel kapcsolatos gazdasági megfontolások, mentális zavarok és nehézségek, stb). Az eljárás a 18. hétig elvégezhető a várandós nő önhibáján kívül (például egészségi ok vagy orvosi tévedés/mulasztás miatt), illetve a korlátozott cselekvőképessége vagy cselekvőképtelensége miatt korábban nem észlelt terhesség esetén (6. § [2]). A 20–24. hét között csak akkor végezhető terhességmegszakítási eljárás, ha a magzat súlyos egészségügyi kockázata megállapítható (6. § [3]). A terhesség megszakítására az időtartamtól függetlenül sor kerülhet, ha a várandós nő életét veszélyeztető súlyos egészségügyi indok merül fel, vagy a magzat olyan rendellenessége áll fenn, amely a születés utáni élettel összeegyeztethetetlen (6. § [4]).

Korábban az 1989-es magyar alkotmány 54. cikkének 1. bekezdése kimondta, hogy a „Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” (Alkotmány 54. § [1]). Az abortuszszabályozásban alkalmazott megközelítésben az állam azt mérlegeli, hogy milyen egyensúlyt tud, szabad vagy kell megteremtenie az önrendelkezési jog és az élethez való jog között.⁷ Magyarország Alaptörvénye 2011. április 25-én a II. cikkében a következőképpen fogalmazta meg az élethez való jogot és az állam kötelezettségét annak védelmére: „Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét

⁷ Magyarország Alkotmánybírósága a következő határozatokban értelmezte ezeket az abortusz szabályozásával kapcsolatos jogokat (64/1991 (XII. 17.) AB határozat és a 48/1998. (XI. 23.) AB határozat), és kiemelte, hogy az Országgyűlés hatáskörébe tartozik annak meghatározása, hogy a magzat jogi személy-e vagy sem.

KÖZELKÉP

a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.” (Alaptörvény II. cikk) Ezzel a jogalkotó lépést tett a magzat jogalanyként való elismerése felé. Ezt a családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. törvény a 3. cikkely 1. bekezdésben megismételte: „A magzat életét a fogantatástól kezdve védelem és tisztelet, valamint külön törvényben foglaltak szerint támogatás illeti meg.” (2011. évi CCXI. törvény 3 § [1]) Itt is tetten érhető az örökbefogadásnál említett horizontális és vertikális szolidaritás gondolata. A pronatalista megközelítés ebben a törvényben, de különösen a preambulumban azonosítható. Kimondja például, hogy Magyarországon a család a legfontosabb nemzeti erőforrás, amely a nemzet fennmaradásának garanciája, valamint az emberi személyiség fejlődésének természetes környezete. Hangsúlyozza továbbá az „emberi életről, ... a házasságra való felkészítésre szolgáló, felelősségteljes párkapcsolatról és a családi életről szóló ismeretanyag” átadását oktatási intézményekben (3 § [2]), amit a tanulmány a szexuális nevelés szakaszban tárgyal.

Az Alaptörvényben rögzített megközelítés a nők önrendelkezési jogának további korlátozására irányuló elmozdulást jelez.⁸ Az abortuszpolitika változásának másik döntő momentuma a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény végrehajtásáról szóló 32/1992 (XII. 23.) számú NM rendelet módosításáról szóló 29/2022 (IX. 12.) belügyminiszteri rendelet volt. Ez a „magzati szívhang” módosításként vált ismertté. A rendelet módosította a terhességmegszakítás iránti kérelem benyújtásának egyik feltételét, nevezetesen, hogy „az állapotos nő számára az egészségügyi szolgáltató a magzati életfunkciók működésére utaló tényezőt egyértelműen azonosítható módon bemutatta.” (4. számú melléklet a 32/1992. (XII. 23.) NM rendelethez) Ennek a módosítási javaslatnak a hírére tiltakozásokra került sor, és ahogy Kovács (2022) megállapítja egy tudományos blogbejegyzésben: „az utcára vonulók azt hangoztatták, hogy elfogadhatatlan, hogy a kormány a nőket csupán eszköznek tekinti a demográfiai hanyatlás megállítására, nem pedig önálló személynek”.

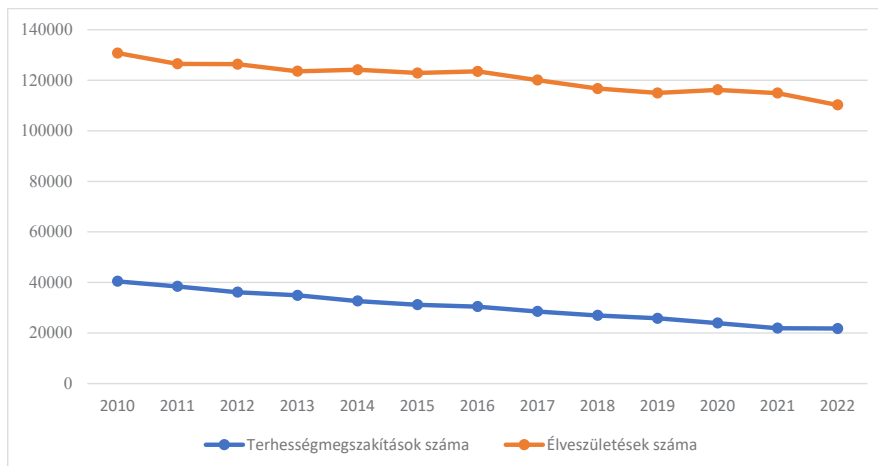
Feltételezzük, hogy az előbb említett szakpolitikai változás váratlan jellege nem magyarázható a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) adataival, amelyek a terhességmegszakítások számának csökkenő tendenciáját mutatják (1. ábra). Sőt, a rendelet mögött húzóódó indoklás nem az abortuszok növekvő számának megállítása volt, hanem inkább a gyermekvállalás növelésére irányuló pronatalista célkitűzésre és a mögöttes ideológiai álláspontra vezethető vissza, amely a nőket pusztán „gyermeknemző gépezetként” pozicionálja a nemzet „fennmaradása” érdekében. Ráadásul Magyarországon a kormány „családorientáció” típusú családpolitikájától és gazdasági kezdeményezéseitől függetlenül csökken a népesség száma (lásd még Ingot et al. 2022). Lényeges hangsúlyozni, hogy a közelmúltban kiadott 2022-es rendelet nyomán nem lehet hosszú távú következtetéseket levonni a népesség és a terhességmegszakítás tendenciáira és számára vonatkozóan.

⁸ „2012 májusában egy sikertelen kísérlet tetten érhető arra, hogy Magyarországon elérhetővé tegyék a gyógyszeres abortuszt (közismert nevén az »abortusztablettát«) a műtéti eljárás mellett.”

KÖZELKÉP

1. ábra. Az élveszületések és a terhességmegszakítások száma, 2010–2022

Forrás: saját szerkesztés a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján

A Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján nyilvánvaló eltérések mutatkoznak az abortusz eljárások igénybevételére vonatkozó döntést illetően. Például az alacsonyabb iskolai végzettségűek és azok, akik olyan területeken élnek, ahol az emberek nagyobb százalékban szembesülnek jelentős anyagi és szociális nehézségekkel Magyarországon belül, nagyobb arányban vesznek részt terhességmegszakítási eljárásban. Például a KSH megállapította, hogy az „abortuszgyakoriságok maximumának egyre fiatalabb életkorra tolódása kapcsolatban áll a gyermekvállalás és ezen belül az első gyermeküknek életet adó anyák átlagos életkorának jelentős emelkedésével”, de az „iskolai végzettség szintjének emelkedésével párhuzamosan határozottan csökken a művi vetélések gyakorisága” is (KSH 2018). További meghatározó tényező a párkapcsolati státusz, például a terhességmegszakításra vonatkozó 2016-os adatok alapján „a nem házas nők művi vetéléseinek gyakorisága csaknem kétszerese volt a házas családi állapotúakénak” (KSH 2018).

Vida (2019: 14) tanulmányában utal egy, a terhességmegszakításhoz kapcsolódó kettősségre: míg egyes nők szomszédos országokba utaznak annak érdekében, hogy abortuszellátást kapjanak, addig ez a lehetőség „a Magyarországon élő nők többsége számára nem megfizethető.” A reprodukív egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés korlátai (a szolgáltatás elérhetősége és az igénybevételre fordított idő) kifejezetten érintik a szegénységben élő, a vidéken élő, valamint menekült, menedékkérő státuszban lévő nőket. A szerző a roma nők kényszersterilizációjának kérdésével zárja a cikket (lásd még: European Roma Rights Centre 2020, Balogh – Geller 2019, Neményi 1998), amely emberi jogi kérdést jelen tanulmány nem tárgyalja mélységében, de a reprodukció, szelektív pronatalista megközelítéseként is értelmezhető.

KÖZELKÉP

A jelenlegi szabályozás szerint tehát a terhességmegszakítási eljárás kérésre hozzáférhető, figyelembe véve a törvényben meghatározott határidőket, a Családsegítő Szolgálat munkatársával folytatott tanácsadást, az első tanácsadást követő várakozási vagy türelmi időt, valamint a legújabb korlátozást, a magzati életjelek egyértelmű bemutatását a terhes nőnek. Mindezek az akadályok hozzájárulnak a nők önrendelkezési jogának további korlátozásához a terhességmegszakítás kapcsán, követve a pronatalista szemléletet.

FOGAMZÁSGÁTLÁS

A fogamzásgátlási módszerekre vonatkozó politika a reprodukcióval kapcsolatos politikák azon szelete, ami az emberek családtervezésre vonatkozó szabadságát érinti. Jelen tanulmányban a következőket különböztetjük meg: méhen belüli fogamzásgátló eszközök (hormonális és nem hormonális spirálok egyaránt), fogamzásgátló implantátumok, fogamzásgátló injekciók, fogamzásgátló tabletták, „sürgősségi tabletták”, férfi és női óvszer, női sterilizáció és vazektómia.⁹

Több kutatási eredmény született a Magyarországon használt fogamzásgátló módszerek használatáról és felhasználói preferenciáról. Makay (2016: 86) megállapította, hogy a fogamzásgátló módszerek használata jelentősen változott 1993 és 2006 között. Habár a vizsgált időszak nem a legfrissebb, a következő tendenciák azonosíthatók: az óvszerhasználat jelentős növekedése (37,0% a 11,5%-hoz képest) és a hormonális tabletták használatának csökkenése 53,3%-ról 35,4%-ra. Ez a tanulmány az Életünk Fordulópontjai (Magyar Nemzedékek és Nemek felmérés), 2008 és 2009 közötti időszakában a fogamzásgátlás valamilyen formáját használó nők megoszlását is vizsgálta, és megállapította, hogy a nők 87,6%-a használ fogamzásgátló módszert. A fogamzásgátlót nem használók aránya összefüggésbe hozható az életkorral, a párkapcsolati státusszal, az iskolai végzettséggel és az életkörülményekkel (Makay 2016: 72–76). Például Makay (2014: 137–138) kutatásának eredménye, hogy minél stabilabbnak tartják a párkapcsolatukat a válaszadók, annál kevésbé védekeznek a nem kívánt terhesség ellen. „Mivel a házasság (jogilag mindenképp) stabilabb párkapcsolati formát jelent, elképzelhető, hogy aki házasságban él, kevésbé tart egy nem kívánt terhességtől, mint az, aki partnerével házasság nélkül él együtt, illetve egyáltalán nem él együtt. E két esetben a nők nagyobb gondot fordítanak a nem kívánt terhesség elkerülésére.” (Makay 2014: 138–139). Az idézett tanulmányban tehát a házasság központi szerepe is felmerül a fogamzásgátlás alkalmazása vagy nem alkalmazása kapcsán, valamint – a többváltozós modellel megerősített eredmény – a nem házasságban, de párkapcsolatban élő nők szerepe a házasságon kívüli párkapcsolatok során a nem kívánt terhesség megelőzésében.

⁹ Az önmegtartóztatást, mint a fogamzásgátlás egyik formáját elismerjük, de nem tárgyaljuk a fejezetben.

KÖZELKÉP

Az iskolai végzettség minél magasabb, valamint a szubjektív jólét megítélése minél magasabb, annál gyakoribb a fogamzásgátlás a nem kívánt terhesség elkerülésére.

Egy dolog azonban változatlan: Magyarországon a hormonális fogamzásgátlók vényköteles termékek, amelyek jelenleg nem tartoznak az államilag finanszírozott készítmények közé, és nem is kapnak rendszerszintű finanszírozást. Ez rávilágít arra, hogy nem élvez prioritást ennek támogatása, esetleg széles körben való, könnyű elérhetővé tétele.

Ami a női sterilizációt és a vazektómiát illeti, a jogszabály különbséget tesz az egészségügyi és a családtervezési okok között. Míg az előbbire az állami egészségügyi rendszer támogatást nyújt, addig utóbbira az egyáltalán nem terjed ki. A művi meddővé tételt az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (továbbiak Eütv.), valamint a CLIV. törvény végrehajtására kiadott, a művi meddővé tételről szóló 25/1998 (VI. 17.) számú rendelet szabályozza. Az Eütv. 187. paragrafusa tartalmazza a művi meddővé tétel jogi követelményeit. Ha a sterilizáció családtervezési célzatú, a kérelmezőnek legalább 40 évesnek kell lennie, vagy legalább három vér szerinti gyermekkel kell rendelkeznie (187. § (1a)). Ebben az értelemben a törvény formálisan azonosnak tűnik a nők és a férfiak tekintetében. Egészségügyi indokkal akkor végezhető művi meddővé tétel, ha „a terhesség a nő életét, testi épségét, egészségét közvetlenül veszélyeztetné, vagy a terhességből születendő gyermek orvosiilag valószínűsíthetően súlyos fogyatékoságban szenvedne”, vagy ha más fogamzásgátló módszer nem alkalmazható (187. § [7] a-b). Ebben az esetben a törvény a nők egészségét hangsúlyozza. Ha a kérelemre családtervezés miatt kerül sor, a törvény kötelező tanácsadást ír elő a fogamzásgátlásról, az említett eljárásról és annak visszafordításáról, valamint hat hónapos türelmi időt szab meg. Ami a korlátozottan cselekvőképes vagy cselekvőképtelen személyeket illeti, a törvény egy sor követelményt ír elő a művi meddővé tétel elvégzése előtt (így más fogamzásgátló módszer nem alkalmazható és a személy valószínűleg nem képes gondoskodni a gyermekről és az eljárásra a személy beleegyezésével kerül sor, vagy a gyermek valószínűleg súlyos egészségügyi problémákkal küzdene és az eljárásra a személy „akaratával nem ellenkezik”, vagy a terhesség súlyosan veszélyeztetné a személy életét és egészségét). Korábban az Eütv. nőről vagy férfiről beszélt, jelenleg azonban a szöveg érintett személyről beszél.

Bár úgy tűnik, hogy a művi sterilizáció tekintetében formálisan nincs különbség a nők és a férfiak között, érdemes megfontolni a családtervezési indokú művi meddővé tételre korra és gyermekszámra (betöltött 40. életév vagy három vér szerinti gyermek) vonatkozó követelményeit. Ez nyilvánvalóan másként valósul meg az egyén nemi anatómiája alapján. Továbbá, ha sorra veszünk más fogamzásgátló módszereket, azt találjuk, hogy szinte mindegyik a nőkre irányul, és így a fogamzásgátlás terhe is közvetve rájuk hárul. Ami a társadalombiztosítási finanszírozás hiányát illeti, úgy tűnik, hogy különböző megközelítés azonosítható a fogamzásgátlás és az abortusz területein a rosszabb anyagi háttérrel rendelkező emberek tekintetében:

KÖZELKÉP

míg fogamzásgátlás esetén nincs támogatás, addig a terhességmegszakítás kapcsán bizonyos esetekben biztosított a finanszírozás. Az 1992. évi LXXIX. törvény alapján a „beavatkozás költségeit az Egészségbiztosítási Alap fedezi, amennyiben a terhesség megszakítására a biztosítással rendelkező állapotos nőnél vagy magzatánál fennálló egészségi ok miatt kerül sor” (1992. évi LXXIX. törvény 16. § [1]) Más esetekben a terhesség megszakítására vonatkozó díj szabályairól miniszteri rendelet határoz (1992. évi LXXIX. törvény 16. § [2]). A Társaság a Szabadságjogokért tájékoztató kiadványa szerint az abortusz részben vagy egészben finanszírozható például szociális intézményben élők, átmeneti vagy nevelőszülői gondozásban lévő kiskorúak, utógondozásban lévő fiatal felnőttek, fogyatékosági támogatásban részesülők részére, valamint abban az esetben, ha a terhesség szexuális erőszak következménye volt (TASZ). Ehhez kapcsolódóan tehát a társadalmi-gazdasági státusz alapján nyújtott támogatás részben a szelektív pronatalizmus érvényesülését is eredményezi. Eközben a fogamzásgátlás nem részesül támogatásban – még a „sürgősségi” vagy „72 órás” tablettákként ismert sürgősségi fogamzásgátló készítmények sem. Akárcsak a terhességmegszakítás kapcsán, a szükséges anyagi forrásokkal és információkkal rendelkező emberek a szomszédos országokba, például Szlovákiába utaznak, hogy hozzáférjenek a vény nélkül kapható sürgősségi tablettákhoz, amelyek Magyarországon jelenleg csak vényköteles formában állnak rendelkezésre.

SZEXUÁLIS NEVELÉS

Az összehasonlító európai tanulmányok azt mutatják, hogy a termékenységgel kapcsolatos ismeretek régióként jelentősen eltérnek (Dereuddre 2016, European Expert Group on Sexuality Education 2016, Kocourková 2019), amely az eltérő történelmi kontextusból eredhet. Nyugat-Európában az 1970-es és 1980-as években kezdődött a szexuális felvilágosítás bevezetése az iskolákban. Ez volt az az időszak, amikor a fogamzásgátlás modern, megbízható módszerei elérhetővé váltak, és a legtöbb nyugat-európai országban az abortuszhoz kapcsolódó egészségügyi szolgáltatásokhoz is hozzáférhettek a terhes személyek. Ezek a változások lehetőséget teremtettek a szexualitás és a reprodukció szétválasztására (European Expert Group on Sexuality Education 2016, WHO Regional Office for Europe – Federal Centre for Health Education [BZgA] 2010). A kelet-közép-európai régióban az iskolai szexuális nevelés csak a 1989–1990-es rendszerváltás után kezdődött el, azaz 20–30 évvel később, mint a nyugat-európai társadalmakban (WHO Regional Office for Europe – Federal Centre for Health Education 2010).

Továbbá a szexuális nevelés tartalmilag is jelentősen eltért a posztoszocialista Európában. Néhány ilyen jellegű országban (nevezetesen a Cseh Köztársaságban és Észtországban) vezették be a szexuális nevelést az iskolákban, a többi posztoszocialista országban (például Magyarország és Lengyelország) a családi életre nevelés

KÖZELKÉP

vált dominánssá a szexuális nevelés helyett. Ez a családi életre nevelés maradt a mai napig a szexuális nevelés kerete Magyarországon (Pető – Kováts 2017). Példa erre, hogy a Fidesz kormány 2012-ben a családi életre nevelés fogalmát beemelte a nemzeti alaptantervbe. A családi életre nevelés a nemiség, a férfi/női identitás és a szexualitás kérdésein felül olyan témákkal is foglalkozik, mint a családtípusok, családi szerepek, társas kapcsolatok, kommunikáció, önismeret, vagy éppen a veszélyek és devianciák (Családi életre nevelés kerettanterve 2013). A kerettanterv szerint a gyerekeket nemcsak etika, hanem magyar nyelv és irodalom, környezetismeret vagy természetismeret, történelem és biológia tantárgyakból is a családi életre kell nevelni (Nemzeti alaptanterv 2013).

Magyarországon 2020-ban megújult az oktatási rendszer korábbi Nemzeti alaptanterve (továbbiakban: NAT). A családi életre nevelés 2020-tól önálló területként jelenik meg az új Nemzeti alaptantervben. „Célja az iskolai korcsoportok felkészítése az önálló felnőtt életre, a felelős párkapcsolatra és családi életre annak érdekében, hogy a kedvezőtlen demográfiai és társadalmi folyamatokra jelentős pozitív hatást gyakoroljon” (Pusztai – Csók 2022: 109). Ez azt jelzi, hogy a családi életre nevelés elsődleges célja megfelel a kormányzat pronatalista céljának, azaz hogy több gyermek szülessen. Emellett a családi életre nevelés nemcsak a pronatalista elveket szolgálja, hanem megerősíti a hagyományos nemi szerepeket azáltal, hogy azt tanítja, hogy a nők fő tevékenysége a gyermekgondozás, míg a férfiak a kenyérkeresők. Összességében a gyermekektől elvárják, hogy elsajátítsák a hagyományos nemi szerepeket, és felkészüljenek a szülői szerepre.

Azonban nem minden gyermeket készítenek fel a szülőiségre, mivel a családi életre nevelés heteronormatív megközelítésen alapul. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az új NAT-ban mindenkitől a biológiai nemének megfelelő szerepet várnak el, hanem a szimbolikus politizálás terén is. A legutóbbi országgyűlési választásokkal egy időben, 2022. április 3-án országos népszavazást tartottak Magyarországon az LBMTQ-ügyekről (a kormány által gyermekvédelmi kérdéseknek nevezve).

A népszavazást megelőzően Orbán Viktor is állást foglalt a kérdéssel kapcsolatban egy, az origo.hu-nak adott interjúban, hangsúlyozva a szülők kizárólagos felelősségét a szexuális neveléssel kapcsolatban: „Kizárólag a szülők felelőssége az, hogy mikor, milyen kérdéssel akarják szembesíteni, hogyan akarják egy boldog életre nevelni a gyerekeiket. A szülők szándékával ellentétes szexuális propagandával sem az iskolában, sem a médiában nem találkozhatnak a gyermekeink, ez a szülő döntése kell, hogy legyen. ... Mi, szülők az iskolától azt várjuk el, hogy segítsen nekünk, nem azt, hogy nehezítse a dolgunkat.” (Origo 2022) Ez alapján nem is feltétlenül várható, hogy az iskolák szerepet vállalhatnak a szexuális nevelésben, ehelyett a családi életre nevelés kap hangsúlyt. Összességében megállapítható, hogy a szexuális edukációval kapcsolatos oktatás a családi életre nevelésen alapul és azon belül is nagyon korlátozott, hiszen csak egy szűk családmódellet fogad el, miközben ennél sokkal többféle

KÖZELKÉP

együttélési és családi gyakorlat létezik. A NAT-ot 2010 óta kétszer módosították, és mindkét módosítás megerősítette azt a szándékot, hogy a jövő generációját heteronormatív alapon a hagyományos családi életre neveljék. Ráadásul azért is fontos lenne a szexuális nevelés megjelenése a közoktatásban, mert – ahogy Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány kutatás is megerősíti – az adott kornak megfelelő szexuális nevelés olyan tudást adhat, ami által a gyerekek könnyebben felismerhetik és felléphetnek az őket érő esetleges bántalmazással szemben (Takács et al. 2022).

Összegzés

A 2010 utáni reprodukcióra vonatkozó politikák változásai beleilleszkednek a kormány pronatalista szemléletébe. Elsődleges céljuk, hogy növeljék a születések számát. Azonban, ahogy a családpolitikák vizsgálati rávilágítottak nem minden társadalmi csoport gyermekvállalása egyformán fontos a kormány számára. Elsősorban a heteroszexuális párkapcsolatban, főként házasságban élő jobb módú családok gyermekvállalásra való ösztönzése a cél (Szikra 2018), mindezt a reprodukcióval kapcsolatos politikák változásai is tükrözik. A legtöbb jogszabályi változás 2010 óta a születések számának növelése felé mutat, azonban a reprodukcióval kapcsolatos politikák szintjén is megjelenik bizonyos csoportok gyermekvállalási terveinek korlátozása vagy a gyermekvállalásra ösztönzésből való kizárás, például az azonos nemű párok számára nem elérhető sem az örökbefogadás, sem az MME. Az egyedülállók számára pedig nehezebbé vált az örökbefogadási eljárás, hiszen ehhez elsőbbségben részesülnek mind vármegyei, mind országos szinten a házaspárok, valamint egyedülálló örökbe fogadni kívánó személyek esetén az alkalmassági igazolás mellett a gyermek- és ifjúságpolitikáért felelős miniszter külön hozzájárulása is szükséges. Azonban az egyedülállók számára az MME-ban való részvétel 2005 óta nem változott, azaz ehhez az egyedülálló nők továbbra is hozzáférhetnek. Habár az MME-hoz való hozzáféréseinek van egy tudásalapú korlátja, hiszen nem mindenki rendelkezik kellő tudással ahhoz, hogy hozzáférjen ezekhez a lehetőségekhez. Különösen igaz ez az alacsonyabb társadalmi vagy gazdasági rétegekből származó személyekre, akik például olyan középiskolákban felülreprezentáltak, ahol az MME-kal kapcsolatos tudásátadás nem is része a tananyagoknak. Ráadásul a magyar iskolákban a szexuális nevelés helyett előtérben került a családi életre nevelés oktatása. Ez a tananyag arra hivatott, hogy erősítse a hagyományos családok és a gyerekek elsajátítsák a tradicionális gender szerepeket. Emiatt a szexuális nevelés szintén kulcsszerepet játszik a szelektív pronatalizmusban, hiszen nyíltan kizár a reprodukcióval kapcsolatos tudásátadásból olyan csoportokat, mint a nem heteroszexuális párkapcsolaton alapuló családok és az egyedülálló szülők, akik nem a hagyományos nemi szerep elvárásoknak megfelelően élnek a hétköznapjaikat.

KÖZELKÉP

Az abortusz jogszabályi változása szintén nyíltan azt célozza, hogy több gyermek szülessen. Ugyanakkor meg is erősíti a hagyományos nemi szerepeket azáltal, hogy a reprodukcióval kapcsolatos felelősségvállalást a nőkre hárítja, akárcsak a forgalomban levő fogamzásgátlószerek elsősorban a nőkre tekintenek, mint a reprodukcióért felelős állampolgárookra.

A reprodukcióra vonatkozó politikák kapcsán felmerül továbbá az egyes csoportok társadalmi vagy gazdasági státusza is, ami a bizonyos eljárásokhoz való hozzáférést könnyebbé teszi szociális alapon (lásd abortusz), de tudáshoz való hozzáférés vagy tudásátadás esetén korlátoz (lásd MME).

Az 2. táblázat az ideológiák mentén foglalja össze az általunk vizsgált szakpolitikákban 2010 óta bekövetkezett változásokat.

2. táblázat. A különböző reprodukciós politikák változásainak célkitűzései

	Abortusz	Fogamzás-gátlás	Mesterséges megtermékenyítés	Örökbefogadás	Szexuális nevelés	Társadalmi-gazdasági státusz
Pronatalizmus	X		X		X	
Szelektív pronatalizmus: Házasság alapú				X		X
Szelektív pronatalizmus: Heteronormatív			X	X	X	X
A hagyományos nemi szerepek erősítése	X	X	X	X	X	X

Forrás: saját szerkesztés

Skirbekk a globális reprodukciós politikákkal kapcsolatban azt állapította meg, hogy ma „a legtöbb termékenységi politika elsősorban a reprodukív autonómia javítására és a nem kívánt születések csökkentésére összpontosít, szemben valamilyen konkrét, számszerűsíthető cél elérésével” Skirbekk (2022: 372). Úgy tűnik, hogy Magyarország nem követi ezt a mintát, ahogyan az abortusz korlátozásában, és az örökbefogadás folyamatában véghez vitt változából is látható. Ha azonban a mesterséges megtermékenyítést vesszük alapul, akkor nyilvánvaló módosítások történtek: nagyvonalú finanszírozás mind a párkapcsolatban élők, mind az egyedülállók számára. Ez a pozitív változás azonban csak látszólagos, hiszen valójában a mesterséges megtermékenyítés még mindig nem elérhető az alsó középosztály számára, főként az ismeretek hiánya miatt. A mesterséges megtermékenyítés esetében az ismeretek hiánya passzív hozzáállásban nyilvánul meg, hiszen a kormányzat

KÖZELKÉP

nem ösztönzi a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos ismeretek bővítését a közoktatásban (Szalma 2023). Ugyanakkor lépéseket tesznek annak érdekében, hogy megakadályozzák a nem heteroszexuális orientációval kapcsolatos ismeretek átadását az állami iskolákban. A vizsgált 12 év alatt úgy tűnik, hogy csak a fogamzásgátlással kapcsolatos politikák maradtak változatlanok.

A jelenlegi magyar kormány reprodukcióra vonatkozó politikai programját a nacionalizmus és a konzervativizmus egyaránt meghatározza. A magyar nőket elsősorban feleségként és anyaként tartják számon, a nemzet reprodukciós polgáraitként tekintenek rájuk az ország demográfiai deficitjével szemben, illetve a keresztény családi értékek mellett. A nacionalista, konzervatív, heteronormatív, családot támogató, gender és LMBTQ-jogok ellen is fellépő patriarchális diskurzus újratemtésével a kormány a liberális demokratikus értékek, valamint a globális és európai emberi jogi célok aláásására törekszik.

Irodalom

- Balogh K. – Bárdossy-Sánta N. – Németh B. – Ruttner Z. – Stáhly K. – Szekeres Z. – Varga F. – Vaskuti G. (2022): *Gyermekjogi Jelentés 2021*. https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2022/09/Hintalovon_jelentes_2021_hu_final2MB.pdf (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Balogh L. – Geller J. (2019): Roma nők hátrányos megkülönböztetése a szülészeti ellátás során: Két magyarországi jogeset, háttérrel. *Fundamentum* 2019(1–2): 204–223.
- Barát E. (2020): Stigmatization of Feminism and Gender Studies as ‘Gender Ideology’ in Rightwing Populist Political Discourse in Hungary. *Baltic Worlds* 13(1): 21–44.
- Barát E. (2022): Paradoxes of the Right-Wing Sexual/Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies. In: Möser, C – Ramme, J. – Takács J. (eds.): *Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe*. Palgrave MacMillan, London, 173–199. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81341-3_7
- Bauer Z. (2022): *Narrated Experiences of Medically Assisted Reproduction in Hungary – Infertility from a Multimethod Perspective* [PhD, Budapesti Corvinus Egyetem]. <https://doi.org/10.14267/phd.2022029>
- Cook, L. J. – Iarskaia-Smirnova, E. R. – Kozlov, V. A. (2023): Trying to Reverse Demographic Decline: Pro-Natalist and Family Policies in Russia, Poland and Hungary. *Social Policy and Society*, 22(2): 355–375. <https://doi.org/10.1017/S1474746422000628>
- Családi életre nevelés kerettanterve. (2013): https://kerettanterv.oh.gov.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_csen.html (Letöltve: 2023. 11. 28.)

KÖZELKÉP

- Darvas Á. – Farkas Zs. – Kende Á.– Vígh K. (2016): Roma gyerekek a szakellátásban. *Esély* 4: 52–82.
- Dereuddre, R. – Van De Putte, B. – Bracke, P. (2016): Ready, Willing, and Able: Contraceptive Use Patterns Across Europe. *European Journal of Population* 32(4): 543–573. <https://doi.org/10.1007/s10680-016-9378-0>
- Durst, J. (2002). Fertility and childbearing practices among poor Gypsy women in Hungary: The intersections of class, race and gender. *Communist and Post-Communist Studies* 35(4): 457–474. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(02\)00032-6](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(02)00032-6)
- European Expert Group on Sexuality Education (2016): Sexuality education – what is it? *Sex Education* 16(4): 427–431. <https://doi.org/10.1080/14681811.2015.1100599>
- European Roma Rights Centre (2020): *Reproductive Rights of Romani Women in Hungary*. http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/5228_file1_reproductive-rights-of-romani-women-in-hungary.pdf (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Fodor É. (2022): *The Gender Regime of Anti-Liberal Hungary*. Springer International Publishing, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85312-9>
- Gal, S. (1994): Gender in the Post-socialist Transition: The Abortion Debate in Hungary. *East European Politics and Societies: And Cultures* 8(2): 256–286. <https://doi.org/10.1177/0888325494008002003>
- Glass, C. – Fodor, É. (2022): Risk, Reward, and Resistance: Navigating Work and Family under Hungary's New Pronatalism. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 29(4): 1425–1448. <https://doi.org/10.1093/sp/jxac033>
- Hašková, H. – Dudová, R. (2021): Children of the state?: The role of pronatalism in the development of Czech childcare and reproductive health policies. In: Haukanes, H. – Pine, F. (eds.): *Intimacy and mobility in an era of hardening borders* (181–198). Manchester University Press, Manchester. <https://doi.org/10.7765/9781526150226.00019>
- Háttér Társaság (2017): Azonos nemű szülők és gyermekeik. <https://hatter.hu/sites/default/files/dokumentum/kiadvany/szivarvanycsaladok2017.pdf> (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Herczog, M. (2010): A roma gyerekek örökbefogadása Magyarországon. In: Somfai, B. (szerk.): *Ünnepi tanulmánykötet: Filó Erika kandidátus egyetemi docens 70. születésnapjára* (159–176). Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs.
- Herke, B. (2021). Investigating the Welfare Deservingness of Single Mothers: Public Image and Deservingness Perceptions in Hungary. *East European Politics and Societies* 35(3): 613–637. <https://doi.org/10.1177/0888325420937773>

KÖZELKÉP

- Husz, I. (2011): Alacsony végzettség – Sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia*, 54(1): 5–22.
- Inglot, T. – Szikra D. – Raţ, C. (2022): *Mothers, families or children? Family policy in Poland, Hungary, and Romania, 1945–2020*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Kocourková, J. (2019): East-West Divide in Abortion Behaviour in the EU Countries Since 1990: Ongoing or Vanished Differentiation? In: I. Lakhno (ed.): *Induced Abortion and Spontaneous Early Pregnancy Loss – Focus on Management*. IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/intechopen.88819>
- Kovács, K. (2022): “Women, Life, Liberty”: Women Against the Authoritarian Regime. *LawLog*. <https://lawlog.blog.wzb.eu/2022/10/28/women-life-liberty-women-against-the-authoritarian-regime/> (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Központi Statisztikai Hivatal. 22.1.1.1. *A népesség, népmozgalom főbb mutatói*. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0001.html (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Központi Statisztikai Hivatal. 22.1.1.6. *Élveszületések és teljes termékenységi arányszám*. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0006.html (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Központi Statisztikai Hivatal. 22.1.1.8. *Ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések*. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0008.html (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Központi Statisztikai Hivatal. (2018): *Terhességmegszakítások*. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/terhessegmegsz16.pdf> (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Makay Z. (2014): Fogamzásgátlási módszerek alkalmazása párkapcsolatban élő nők körében. In: Spéder Z. (szerk.): *A család vonzásában Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére* (129–157). KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Makay, Zs. (2016): Contraceptive use in Hungary: Past trends and actual behavior. *Demográfia English Edition* 58(5): 65–90. <https://doi.org/10.21543/DEE.2015.3>
- Mandiner (2015. december 13): *Kövér: Nem akarjuk a Soros-félék nyitott társadalmát*. Mandiner. <https://mandiner.hu/belfold/2015/12/kover-nem-akarjuk-a-soros-felek-nyitott-tarsadalmat> (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- National Framework Curriculum*. (2013): https://kerettanterv.oh.gov.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_csen.html (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Nem szándékozunk feladni a családközpontú politikát*. (2017. május 29): <https://2015-2019.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/csalad-es-ifjusagugyert-felelos-allamtitkarsag/hirek/magyarorszag-jovojet-a-csaladok-jelentik> (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Neményi, M. (1998): *Cigány anyák az egészségügyben*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. <http://mek.niif.hu/01100/01156/01156.htm> (Letöltve: 2023. 11. 28.)

KÖZELKÉP

- Neményi M. – Takács J. (2015): Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon. *Esély: Társadalom És Szociálpolitikai Folyóirat* 27(2): 32–61.
- Orbán Viktor beszéde a Magyar Diaszpóra Tanács IX. ülésén. (2019. november 14.): Kormányzat. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-magyar-diaszpóra-tanacs-ix-ulesen> (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Paksi, V. – Nagy, B. – Tardos, K. (2022): Perceptions of Barriers to Motherhood: Female STEM PhD Students' Changing Family Plans. *Social Inclusion* 10(3). <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5250>
- Paksi V. – Szalma I. (2009): Mikor vállalunk gyereket? : A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle* 2009(3): 92–115.
- Pető, A. – Kováts, E. (2017): Anti-Gender Movements in Hungary. A Discourse without a movement? In: R. Kuhar – D. Paternotte (eds.): *Anti-Gender Campaign in Europe* (117–131). <https://hal.science/hal-03204911>
- Pusztai G. – Csók C. (2022): Pedagógusok és iskolai segítő szakemberek nézetei a családi életre nevelés implementációjával és fejlesztésével kapcsolatban. *Kapocs* 5(3–4): 108–116.
- Rékásiné Dr. Adamkó A. (2021): *Az örökbefogadás intézménye a modern magyar családjogban* [Pécsi Tudományegyetem]. <https://ajk.pte.hu/sites/ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/rekasine-dr-adamko-adrienn/rekasine-dr-adamko-adrienn-muhelyvita-ertekezes.pdf>
- Saczk, K. (2013): Development and critique of the concept of replacement migration. In: M. Kupiszewski: *International migration and the future of populations and labour force resources in Europe*. Springer, New York.
- Schultz, S. (2019): Demographic futurity: How statistical assumption politics shape immigration policy rationales in Germany. *Environment and Planning D: Society and Space* 37(4): 644–662. <https://doi.org/10.1177/0263775818772580>
- Serdült O. (2021): Külföldre menekülnek a meddőségi klinikák államosítása elől a magyar párok. https://hvg.hu/itthon/20210825_Kulfold_magan_meddosegi_klinikak_allamositas (Letöltve: 2023. 11. 28.)
- Sipos A. (2021): *Házasságot mindenkinek? Az azonos nemű párkapcsolat elismerése Magyarországon*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Skirbekk, V. (2022): *Decline and prosper! Changing global birth rates and the advantages of fewer children* (C. E. Bowen, ed.). Palgrave Macmillan, London.
- Spéder, Z. (2019): *A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban*. Akadémiai nagydoktori thesis, KSH.

KÖZELKÉP

- Szalma, I. (2023. június 3.): *Knowledge Transfer on Assisted Reproduction Technology in Hungary*. Speaker Series – Spotlights on Reproduction Research (hosted by the Emmy-Noether-Research Group: Varieties of Reproduction Regimes: Institutions, Norms & Social Inequality).
- Szalma, I. (2021): *Attitudes, norms, and beliefs related to assisted reproduction technologies among childless women in a pronatalist society*. Springer VS, Wiesbaden.
- Szalma I. (2021): Mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos attitűdök a fiatal gyermektelen nők körében Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 11(1): 125–146. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.125>
- Szalma I. (2016): Az asszisztált reprodukciós eljárások elterjedtsége és elfogadottsága Magyarországon, európai kitekintésben. *Magyar Tudomány*, 2016. febr., 149–158. http://epa.oszk.hu/00600/00691/00149/pdf/EPA00691_mtud_2016_02_149-158.pdf
- Szalma, I. – Hašková, H. – Oláh, L. – Takács, J. (2022): Fragile Pronatalism and Reproductive Futures in European Post-Socialist Contexts. *Social Inclusion* 10(3): 82–86. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.6128>
- Takács, J. (2018): Limiting Queer Reproduction in Hungary. *Journal of International Women's Studies* 20(1): 68–80 (Article 6).
- Takács, J. – Fobear, K. – Schmitsek, S. (2022): Resisting Genderphobia in Hungary. *Politics and Governance* 10(4). <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5528>
- TASZ. *Terhességmegszakítás tájékoztató*. <https://tasz.hu/terhessegmegszakitas> (Leoltve: 2023. 11. 28.)
- Vida, B. (2019): New waves of anti-sexual and reproductive health and rights strategies in the European Union: The anti-gender discourse in Hungary. *Sexual and Reproductive Health Matters* 27(2): 13–16. <https://doi.org/10.1080/26410397.2019.1610281>
- WHO Regional Office for Europe, & Federal Centre for Health Education (BZgA) (eds.). (2010): *Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists*. Federal Centre for Health Education (BZgA).

Jogszabályi források

- 1011/2020. (I. 31.) Korm. határozat a Nemzeti Humán Reprodukciós Program végrehajtásáról
- 1047/1956. (VI. 3.) számú minisztertanácsi határozat
- 12/1981. (IX. 29.) Egészségügyi Minisztériumi rendelet

KÖZELKÉP

- 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről
1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről
1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
2005. évi CLXXXI. törvény egyes egészségügyi tárgyú törvények módosításáról
2011. évi CXXI. törvény
- 25/1998. (VI. 17.) NM rendelet a művi meddőségéről
- 29/2022. (IX. 12.) Belügyminisztériumi rendelet a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény végrehajtásáról szóló 32/1992. (XII. 23.) NM rendelet módosításáról
- 35/2020. (X. 5.) EMMI rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet és a helyettes szülők, a nevelőszülők, a családi napközit működtetők képzésének szakmai és vizsgakövetelményeiről, valamint az örökbefogadás előtti tanácsadásról és felkészítő tanfolyamról szóló 29/2003. (V. 20.) ESZCSM rendelet módosításáról
- 48/1998. (XI. 23.) Alkotmánybírósági határozat
- 64/1991. (XII. 17.) Alkotmánybírósági határozat
- A Kúria Knk.II.40.646/2021/9. számú határozata
- Magyarország 1989-es Alkotmánya
- Magyarország Alaptörvénye

KÖZELKÉP

A kiközösített gyerekek integrálása élménypedagógiai játékokkal

VASZI EMŐKE¹

ABSZTRAKT

A tanulmány központjában olyan gyerekek állnak, akiket a kortársai bántalmaztak már verbálisan, fizikailag és/vagy szociálisan. Az elmúlt három évtizedben az iskolai bántalmazás jelenségének vizsgálata egyre kutatottabb területté vált, amelyeknek egyik kiváltó oka a gyerek-öngyilkosságok számának jelentős növekedése. Ebből kifolyólag számos prevenció és intervenció program kifejlesztése és alkalmazása vált elsődlegessé, amelynek célja csökkenteni a deviáns jelenséget a tanintézményekben. Ezeknek a programoknak, kezdeményezéseknek a megléte elősegíti azt, hogy olyan közösségek alakuljanak ki, amelyekben alacsony számba fordul elő a bántó viselkedésforma. Jelen kutatás során beavatkozási eszközként az élménypedagógiai játékokat választottam. Az általam választott reformpedagógiai módszernek a központjában a szociális kapcsolatok létrejöttének elősegítése, valamint a már meglévőknek szorosabbá tétele válik elsődlegessé. A gyerekek az élménypedagógiai játékok során megtapasztalhatják a flow-t, az egymásra utaltság pozitív hozadékát, valamint a komfortzóna elhagyása során kapott új ismereteket. A tanulmány kísérleti részében bemutatva és értelmezve lesznek a kapott eredmények. Kutatás eszközeként szociometriát választottam, amely demonstrálja az adott osztály kapcsolathálóját. Az előfelméréskor két gyerek (egy lány és egy fiú) nem rendelkezett kölcsönös kapcsolattal, majd a tudatosan irányított élménypedagógiai játék által utófelméréskor az az eredmény volt látható, hogy ezeknek a gyerekek sikerült kölcsönös kapcsolatot létrehoznia.

KULCSSZAVAK: kortársbántalmazás, bántalmazó, bántalmazott, élménypedagógia

ABSTRACT

Integrating excluded children through experiential games

The study focuses on children who have been verbally, physically and/or socially bullying by their peers. In the last three decades, the investigation of the phenomenon of school bullying has become an increasingly researched field, one of the main causes of which is the significant increase in the number of child suicides. As a result, the development and application of numerous prevention and intervention programs became a priority, the aim of which is to reduce this deviant phenomenon in educational institutions. The existence of these programs and initiatives helps to create communities in which hurtful behavior occurs in low numbers. In the course of this research, I chose experiential pedagogic games. In the center of the reform pedagogy method

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program; e-mail: emokevaszi@gmail.com

KÖZELKÉP

I have chosen, the promotion of the creation of social relations and the strengthening of the existing ones becomes the priority. During experiential pedagogic games, children can experience flow, the positive benefits of interdependence, and the new knowledge they get when leaving their comfort zone. The obtained results will be presented and interpreted in the experimental part of the study. As a research tool, I chose sociometry, which demonstrates the relationship network of the given class. During the pre-survey, two children (a girl and a boy) did not have a mutual relationship, and then, through the consciously guided experiential pedagogic game, the result of the post-survey was that these children managed to establish a mutual relationship.

KEYWORDS: *bullying, bully, victim, experiential pedagogic games*

Bevezető

Az iskolai bántalmazás jelenségének mélyebb megismerésének és vizsgálásának elsődleges oka belső motivációból fakad. Gyerekként bántalmazva, kiközösítve voltam az osztályomban. Később – a pedagógiai gyakorlatok során – egyre több olyan gyereket véltem felfedezni, akiket valamilyen formában (kicsúfoltak, megverték, kipletykáltak) bántalmaztak. A szubjektív és az objektív percepciók, tapasztalatok által kezdtem el foglalkozni, kutatni a témában. A szakirodalom folyamatos megismerése (Buda 2008, 2009, 2015; Figula 2003, 2019; Nagy et al. 2012; Olweus 1999) arra engedett következtetni, hogy az általam átélt és látott deviáns viselkedésmód egyre kutatottabb témakörre kezd válni hazai és nemzetközi megközelítésben.

A kortárs bántalmazásnak a negatív, bántó megjelenése eddig is tapasztalható volt a tanintézményekben, ám korántsem volt ennyire összetett. Napjainkban a bántalmazási gyakorlatok nem érnek véget a fizikai térben, az áldozat szerepében levő gyereket társai iskolán kívül is, az interneten keresztül is zaklathatják. A zaklatott gyerekek olyan traumákon mennek keresztül, amelyek a bántalmazás ideje alatt is, valamint felnőttkorukban is kihatással lehetnek a szociális kapcsolataikra, az egészségügyi állapotukra és a magukra alkotott képükre (Figula 2019). A jelenség kutatásával bár a '70-es évektől foglalkoznak, negatív kimenetelének súlyossága az elmúlt évtizedekben került fókuszba a társadalom, valamint az iskolai környezet számára.

AZ ISKOLAI BÁNTALMAZÁS FOGALOMKÖRE

Az iskolai zaklatás, erőszak definíciója Dan Olweus nevéhez fűződik, aki a skandináv országokban kutatta elsőként e jelenséget. Az ő meghatározása a következőképpen hangzik: „Az iskolai zaklatás vagy elnyomás általános definíciója véleményem szerint a következő: a diákot elnyomás vagy zaklatás éri akkor, ha ismétlődően és hosszú időn keresztül negatív cselekedetnek teszi ki egy vagy több más diák.” (Olweus 1999: 717). Továbbá hozzátette, hogy ez a deviáns viselkedés tudatosan és szánt szándékkal történik, valamint ezeket a cselekvési folyamatokat agresszív magatartásminták jellemzik (Olweus 1999).

KÖZELKÉP

Figula (2019: 21) tanulmányában az iskolai zaklatás főbb jellemzői közé sorolja azt a nagy jelentőséggel bíró ténytet, miszerint a bántalmazás egy olyan interperszonális kontextusban zajlik, melyben a bántalmazó és bántalmazott között „nincs egyensúly az erőviszonyok tekintetében”.

Buda (2008) tanulmányában kiemeli, hogy a zaklatásnak nincs eredeti, valódi oka, ami miatt az adott gyermek megérdemelné, hogy őt megalázzák, neveltség tárgyává tegyék az osztályban.

Az iskolai léptekben történő bántalmazással foglalkozó kutatók (Buda 2015, Figula 2019) kiemelik, hogy ennek a deviáns jelenségnek a háttérében az agresszív viselkedésnek több megnyilvánulási formája van jelen. Ranschburg (1981: 90) szerint az agresszió egy olyan emberi viselkedésforma, „amelynek indítéka, hogy – nyílt vagy szimbolikus formában – valakinek vagy valaminek kárt, sérelmet vagy fájdalmat okozzon.” Valamint Vekerdy (2011) kiemeli, hogy az agresszió a frusztrációból fakad, továbbá, ha agresszióval találkozik az egyén, ő is azokat a megnyilvánulásokat fogja alkalmazni a frusztrációjának levezetéséhez, amiket a felnőttektől látott.

A magyar nyelvű szakirodalomban az említett iskolában történő jelenséget több kifejezés formájában is megtalálhatjuk: iskolai erőszak, agresszió, bántalmazás, baskodás (Dóczi-Vámos 2017).

AZ ISKOLAI BÁNTALMAZÁS MEGJELENÉSI FORMÁI

Az iskolai zaklatás két formában mutatkozhat meg direkt (közvetlen) és indirekt (közvetett) módon.

A direkt/közvetlen zaklatás akkor jön létre, amikor az „akció nyíltan az áldozat személyére irányul” (Buda 2008: 13), mint például, hogy akarattal neki mennek egy gyereknek, aki úgy esik el, hogy azáltal neveltségessé válik társai előtt, fizikálisan bántalmazzák (hozzá ütnek, összekarmolják, rugdossák stb.) és/vagy megfenyegetik (Csóti 2006).

Indirekt/közvetett bántalmazásról akkor történik, amikor az „áldozatot kiközösítik, és szándékosan zárják ki egy csoportból” (Olweus 1999: 718). Ez a viselkedésforma a következőképpen nyilvánulhat meg: csúfolják, gúnyneveket akasztanak rá, elveszik a dolgait, negatív irányba befolyásolják a szociális kapcsolatait, tehát kiközösítik, valamint az interneten keresztül zaklatják (Buda 2008).

A közvetlen és közvetett zaklatáson belül létezik még egy fajta felosztás, amely által pontosan behatárolható, hogy az adott gyermeknek a bántalmazása melyik csoportba tartozik. Így beszélhetünk verbális, fizikai, szociális és/vagy internetes zaklatásról (cyberbullying).

A verbális zaklatás alatt értünk minden olyan deviáns viselkedésformát, amely a szavak hatalma által valósul meg, tehát a fenyegetés, csúfolás, zsarolás, negatív híresztelések, a barátságok szétrombolásával való riasztás (Nagy – Körmendi – Pataky 2012).

KÖZELKÉP

Fizikai/testi zaklatás alatt értjük azokat a bántalmazásokat, amelyek a kiszemelt gyermeknek fizikális fájdalmat okoznak, azaz a lökdösés, megütés, köpködés, kényszerítés valamire, bezárás, illetve, ha a széket kihúzzák alóla, a tízórainak az elvevése (Buda 2008).

Szociális (kapcsolati) zaklatás a bántalmazott gyermek társas kapcsolataira van negatív hatással, pontosabban az osztályban elfoglalt státuszát akarják rossz irányba változtatni. Ez alatt tehát a kiközösítés, a pletykázás, a levegőnek nézés értendő (Buda 2008).

A technológia rohamos fejlődése által a bántalmazás egy újabb típusáról szükséges ma már beszélni, még pedig az elektronikus zaklatásról, amikor is a bántalmazott gyereket interneten keresztül, különféle bántalmazó, sértő üzenetekkel, képekkel zaklatják (Nagy – Körmendi – Pataky 2012).

AZ ISKOLAI BÁNTALMAZÁS RÉSZTVEVŐI

Egy iskolai bántalmazás során a tanulók három különböző személy szerepébe kerülhetnek: bántalmazó, bántalmazott és szemtanú.

Egy tanuló az ismétlődő negatív, deviáns cselekedetei által válik bántalmazóvá, amely egy másik tanulóra irányul. A zaklató szándéka a középpontban lenni, és mindent úgy tudja megvalósítani, ha egy olyan gyermeket kezd el bántalmazni, aki nem képes magát megvédeni. Ezáltal a társai szemében hatalmi szempontból értékesebbnek véli magát. Figula (2019) írásában a bántalmazó személy demonstrálásakor kiemeli, hogy zaklatóknak nagy mértékben igényük van arra, hogy irányítsák társukat. Továbbá a zaklatót többnyire 2-3 gyerek még körülveszi, akik támogatják őt.

A bántalmazott tanulóra jellemző, hogy csendesebb, szorongóbb, érzékenyebb kortársaihoz képest. Az iskolában kevés barátal rendelkezik, ezáltal magányosabb és magáról alkotott képe negatív jellemvonásokat tartalmaz (Figula 2019). Mihály (2003) tanulmánya mentén a már említett ismervéket kiegészítem azzal, hogy sok esetben az bántalmazó fél attól, hogy nem felel meg másoknak, emiatt magát hibáztatja. Előfordul, hogy úgy érzi, hogy nem tud irányítani, és nem tudja megfelelően kezelni azokat az akadályokat, amellyel találkozik. A szociális kompetenciája hiányos, valamint megfigyelhető, hogy nehezen tudja a kommunikációt fenntartani.

Közvetett módon a zaklatás a bántalmazó és a bántalmazott között jön létre, de az osztály/közösség is jelentős befolyással van egy-egy deviáns jelenség kibontakozásában. Ezen csoport összességét a szakirodalom szemtanúnak nevezi. Ők, akik meg kellene akadályozzanak egy-egy bántalmazási folyamatot, ám sok esetben háttérbe vonulnak, megerősítve a bántalmazó számára, hogy a bántalmazás elfogadott (Figula 2019).

KÖZELKÉP

Tehát a zaklatás egy cselekmény, amelynek tagjai a zaklató, az áldozat és a szemlélő. Ha bármelyik tag hiányzik, nem beszélhetünk zaklatásról. Mindegyik szereplőnek megvan a maga sajátos tulajdonsága, viselkedésformája.

Az iskolai bántalmazás olyan viselkedésnek a sorozata, amely szorosan kapcsolódik a társas kontextushoz, hiszen befolyásoló tényezővé válik az a közösség, ahol az iskolai zaklatás, erőszak kibontakozik (Buda 2009, idézi Dóczy-Vámos 2017).

A zaklatás helyszíne legtöbbször az iskola. Szünetek alatt történek különböző helyeken, mint például: udvaron, illemhelyen, osztályteremben, folyosón, tornateremben, öltözőben. A kutatás során a tanulók csak 3%-a jelezte, hogy tanóra alatt folya a bántalmazás. E kutatásból még az is kiderült, hogy a zaklatás folytatódhat iskolán kívül, pontosabban utcákban, parkokban (Nagy – Körmendi – Pataky 2012).

A HBSC (Health Behaviour in School-Aged Children – Az iskoláskorú gyerekek egészségmagatartása) kutatócsoport által végzett kutatásoknak a 2014-es adatai azt mutatják, hogy az elkövetők/bántalmazók aránya 12,2% és az áldozat szerepében levő gyerekéké pedig 14,2%. A megkérdezettek válasza alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a tanulók többsége nem érintett az iskolai zaklatásban. Ennek oka lehet az, hogy közvetetten nem érintettek, passzív szemlélők, nincs bántalmazás az adott közösségben, illetve nem tudnak róla (Várnai – Zsiros 2014).

A bántalmazás nemzetközi kutatásának eredményei szemléltetése után fontosnak tartom kiemelni – a jelen tanulmány tematikáját illetően – a szociális/kapcsolati zaklatás előfordulási arányainak változásait. Buda (2015) egy terjedelmes írásának egyik szegmensében felvezette, hogy ez a bántalmazási forma miképpen változott az elmúlt években. Az általa összegyűjtött adatok azt demonstrálják, hogy a 2008-ban végzett kutatásában ennek a bántalmazási formának az előfordulási aránya 14% volt, ami a harmadik leggyakoribb zaklatási eseménynek számított. Későbbiekben, egy 2010-es tanulmányában, ez az előfordulási arány 26,2%-ra nőtt. Láthatóvá válik, hogy az évek teltevel a gyerekek egyre nagyobb arányban tapasztalják azt, hogy társaik kiközösítik, háttérbe szorítják, nem barátkoznak velük. Ennek a bántalmazási formának az egyik lehetséges növekedési oka az, hogy a felnőttek, tanárok számára nem szembetűnő, nem látható, hiszen a bántalmazók csoportja képes mindezt úgy produkálni, hogy az ne legyen mások számára észrevehető.

Az iskolai bántalmazás megfékezésére, a bántalmazott gyerekek számának csökkentésére prevenció és intervenció programok állnak rendelkezésre. Ezek a kutatások rávilágítanak arra, hogy a bántalmazó, deviáns viselkedésnek milyen súlyos, visszafordíthatatlan következményei lehetnek az egyénre, illetve az egyén szocializációs folyamatára nézve.

Jármí (2019) az egyik kiemelkedő hazai anti-bullying gyakorlatok képviselője. Több prevenció és intervenció program fűződik az ő nevéhez: ENABLE, KIVA és NyugiOvi. 2019-es tanulmányában kitér arra, hogy a hazai kutatók lassan és nehezen fogadták el az a gondolatot, miszerint az iskolai bántalmazás jelen van a magyar tanintézményekben, amely nagy probléma és tenni kell ellene. Továbbá fontos, hogy

KÖZELKÉP

ne csak a bántalmazott gyerekek kerüljenek előtérbe, hanem maga az osztályközösség többi tagja is.

Jelen tanulmányomban az iskolai bántalmazás megelőzésére és csökkentésére az élménypedagógiai játékokat alkalmaztam, amely egy reformpedagógiai módszernek egyik eszköze.

ÉLMÉNYPEDAGÓGIA

A kutatásom beavatkozási részében élménypedagógiai játékokat alkalmaztam. Az élménypedagógia módszertana kiemeli, hogy mindez „olyan aktivitás, mely a természetben és a környezetben keresztül magatartásbefolyásoló, nevelő és személyiségfejlesztő célokkal rendelkezik, és eközben az élményeket teljes értelemben (tehát minden érzékelést, észlelést átfogóan) használja.” (Kispéter – Sövényházy 2009: 58) Az egyén ráésszel folyamatosan arra, hogy milyen különleges csoportban dolgozni, hogy mekkora nagy örömet képes nyújtani az együttműködés, az egymásra utaltság, folyamatosan nő az egyénnek az önbizalma, kitartása, és egyidejűleg sokkal mélyebben megismeri saját magát is és a társait is (Molnár 2013).

Az élménypedagógia főbb jellemzői közé tartozik a szociális kompetencia fejlesztése. A gyerekeknek a játékok során fejlődnek azon képességeik, amelyek segítik őket abban, hogy még jobban képesek legyenek a közös gondolkodásra. Továbbá fejlődés figyelhető meg a kommunikációs készségek, konfliktuskezelési készségek, gyors alkalmazkodó képességek, improvizációs készségek, problémamegoldó és döntési képességek, vezetői készségek területei mentén (Csajka – Csimáné 2019). Változások láthatóak az önismeret, kreativitás, társadalmi és környezeti felelősségtudat terén is. Mindezen tényezők/képességek létrejötté abban bontakozik ki, hogy a résztvevőknek lehetőségük adódik a játékok során kilépni a komfortzónájukból, ezáltal megismerni és tágítani a határaikat, amely egy új magatartást, öntudatot, értékrendet von maga után. A heterogén csoportok megléte egy szociális kihívást hoz létre, amely által konfliktusok kialakulása figyelhető meg, de a megfelelő nagyságú csoportok (8-10 fő) ezeket meg is tudják oldani (Csajka – Csimáné 2019).

Fontos elemé válik az élménypedagógia módszertanában a reflexió. A facilitátor, aki segít abban, hogy a gyerekek a játékok, gyakorlatok után értékelni, értelmezni tudják azokat a szituációkat, érzelmeket, amelyeket meg-, illetve átéltek. A facilitátor megteremti az alkalmat arra, hogy mindezeket a helyzeteket a gyerekek megtudják beszélni, ő csak támogatja, biztatja abban, hogy felismerjék a tanulási lehetőségeket, a megoldási módozatokat (Csajka – Csimáné 2019).

KÖZELKÉP

Módszer

A kísérlet célja, hogy az általam összeállított élménypedagógiai játékok mentén megvizsgáljam, hogy a szociális háló peremén levő gyerekek integrálódnak-e az adott csoporthoz, tehát a beavatkozások végére ők is a társas kapcsolatrendszer részesei legyenek.

A kutatásban résztvevő gyerekek II. osztályosok. 25 tagja van ennek a közösségnek, amelyből 14 fiú és 11 lány.

A beavatkozás nyolc alkalmon keresztül tartott, amely négy hetet foglalt magában. Minden héten kétszer avatkoztam be, minden beavatkozás egy tanórai órát vett igénybe, azaz 50 percet. Ebben az 50 percben lehetőség adódott három-négy élménypedagógiai játék eljátszására.

Minden alkalom belül egy-egy játék után beszélgető kört tartottam azért, hogy tudomást szerezzek arról, a gyerekek hogyan érezték magukat, melyek voltak azok a pillanatok a játék során, amikor úgy érezték, hogy közösen tudnak dolgozni társaival anélkül, hogy konfliktus jönne létre, illetve a negatív megnyilvánulásokat ugyanolyan fontosnak találtam. A beszélgetések során a gyerekek elmondhatták egymásnak, hogy mi zavarja őket egy-egy csoportmunka alatt, erre majd közös megoldást találtak. Többször biztattam a gyerekeket arra, hogy mindenkinek a véleménye számít és mindenkit meghallgatunk. Néhány játéknál fontos volt többször elhangoztatnom, hogy nem azon van a hangsúly, hogy melyik csapat nyer, hanem azon, hogy ahogyan összedolgoznak, figyelnek és segítik egymást. Illetve a feltett kérdéseim alapján megfigyeltem azt is, hogy kik azok a gyerekek, akiknek kihívást jelentett az általam megadott személlyel/csoporttal dolgozni, azaz megtudhattam, hogy kik voltak azok, akik egy-egy játék során kiléptek a komfortzónájukból.

Továbbá fontosnak tartom megemlíteni, hogy a csoport- és páralakítások tudatosan történtek a beavatkozásaim során. A gyerekek cetli húzás, számolás vagy általam kijelölt gyerekek szerint csoportosultak. Ez annak tudatában történt, hogy a gyerekeknek lehetőséget adjak arra, hogy olyan társukkal is interakcióba kerüljenek, akivel minimális a szociális viszonyuk a szociogram alapján.

A kísérlet mérőeszközeként a szociometriát választotta, hiszen ezáltal körvonalozódik a gyerekek társas kapcsolatrendszere, a szociális háló peremén levő gyerekek száma megmutatkozik.

A méréskor a gyerekek három rokonszenvet feltételező kérdésre kellett választ adjanak:

- Ki az a három személy az osztályból, akit meghívnál a szülinapodra?
- Ha kirándulni mennétek, ki lenne az a három osztálytársad, aki mellé ülnél a buszban?
- Ha volna egy titkod, ki lenne az a három személy az osztályból, akinek elmondanád?

KÖZELKÉP

A kérdések feltétele és a válaszok begyűjtése után következett a szociometriai mátrix elkészítése. Az adatokat egy Excel táblázatba vezettem be. A mátrix kölcsönösségi táblázatból áll. A kölcsönösségi táblázat függőleges és vízszintes oszlopába be kellett írnom a diákok monogramját, míg a négyzetekbe annak/azoknak a kérdéseknek a számát, ahol mind a két gyermek egymást választotta egy adott kérdéson belül. A deklarált kapcsolat segítségével megtudhattam, hogy az adott gyermek hány osztálytársával tartja a kapcsolatot. Az adatok bevitele után körvonalazódott, hogy a választott osztályban hány gyerek rendelkezik kölcsönös kapcsolattal.

A táblázat után elkészítettem az osztály szociogramját, amely egy képet mutat arról, hogy kik azok a gyerekek, akik a peremen vannak, tehát hányan vannak közösítő az adott osztályból. A közösségi hálót a következőképpen készítettem el:

- minden gyermeket külön alakzatba írtam, a lányokat háromszögbe, míg a fiúkat körbe, majd a névsorban elfoglalt helyüket írtam a monogramjuk helyett;
- a kölcsönös kapcsolatot egy vonallal kapcsoljuk össze;
- ha két kérdésre mind a két gyermek egymást választotta, akkor kétszálú vonallal kötjük össze;
- ha mind a három kérdésre egymást választották, akkor háromszálú vonallal kapcsoljuk össze.

Miután befejeztem a beavatkozást, szintén ezeket a kérdéseket tettem fel.

Eredmények

A szociometriai adatok feldolgozását Mérei (1996) által leírt számításokkal végeztem el és az eredményeket is az általa leírt átlagértékekhez viszonyítva állapítottam meg. A kísérlet során kapott adatok elemzéséhez a következő mutatót alkalmaztam:

- Az alakzatok (lánc, zárt alakzat, csillag, pár, magányos helyzet) arányai a társas mezőben és a szerkezeti típus meghatározása

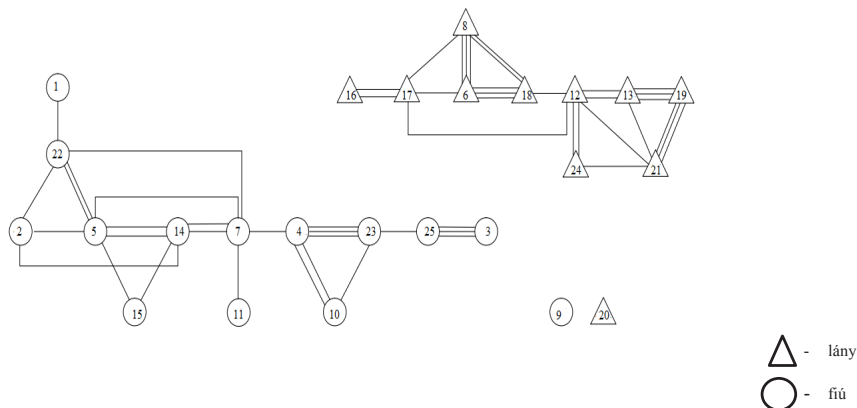
A szociogramon a különböző alakzatok is értelmezéseket kapnak. A szociometrián öt különböző helyzet figyelhető meg:

- csillag: nyitott alakzat, amelynek közepében egy személy van, aki legalább négy személlyel kölcsönös kapcsolatot létesít;
- lánc: nyitott alakzat, amely összeköti a zárt alakzatokat az adott közösség többi tagjával;
- zárt alakzat: ez az alakzat megjelenhet háromszög, illetve négyszög alakban a szociogramon;
- pár: két személy között létesül kölcsönös kapcsolat, de ők nincsenek kapcsolódva a társas mezőhöz;
- magányosak: ezek a személyek a peremen helyezkednek el, azaz semmiféle kapcsolatot nem létesítenek a társas mezővel.

KÖZELKÉP

A II. osztály szociogramja, a társas kapcsolatoknak a hálózata a következőképpen nézett ki (1. ábra).

1. ábra. A csoport szociogramja előméréskor

Forrás: saját szerkesztés

A csoport két nagyobb társas mezőre oszlik, külön társas mezőt képeznek a fiúk és lányok, ami egy természetes jelenség ebben a korban. Mind a két társas mező fő alakzata egy lánc. A fiúk társas mezőjén két zárt alakzat is megjelenik, míg a lányokénál három zárt alakzat figyelhető meg, az egyik zárt alakzaton belül pedig még egy zárt alakzat. Két magányos gyerek található az osztályban. A két gyerek – egy lány és egy fiú –, akik nem rendelkeznek rokonszenvi kapcsolattal, tudatos irányítást alkalmazva vették részt az élménypedagógiai játékokba. A beavatkozás során többször alkalmuk adódott egy-egy tevékenység középpontjába lenniük, számos alkalommal választási, döntési lehetőségük volt. Ezzel a tervezett folyamattal célom volt őket olyan szituációkba helyezni, amikor megtapasztalhatják ők is, hogy milyen egyedi tulajdonságokkal rendelkeznek, valamint az osztály többi tagja is egy másik megvilágításban láthatta őket.

Mindkét mezőben megjelenő láncszerű kapcsolódások arra engednek következtetni, hogy az adott közösségben a hírek hamar eljutnak egymás közt, továbbá a véleményeket sokkal gyorsabban tudják továbbadni egymásnak. Ez a folyamat kétféleképpen is értelmezhető: (1) ha a tanító megkér egy gyereket, hogy egy információt közöljön az osztálytársaival, akkor biztos lehet abban, hogy ez könnyen és gyorsan meg is történik, ellenben (2), ha a gyerek – esetünkben a bántalmazó – közöl negatív, bántó üzeneteket az általa kiszemelt nem szimpatikus társáról, az hasonló, ha nem is teljesen ugyanolyan formában, de el fog terjedni az adott közösségben.

A láncon megjelenő zárt alakzatok (háromszögek és a négyszög) önmagukban egy kisebb csoportot hoznak létre, így a csoport tagjai legtöbb esetben egy vélemé-

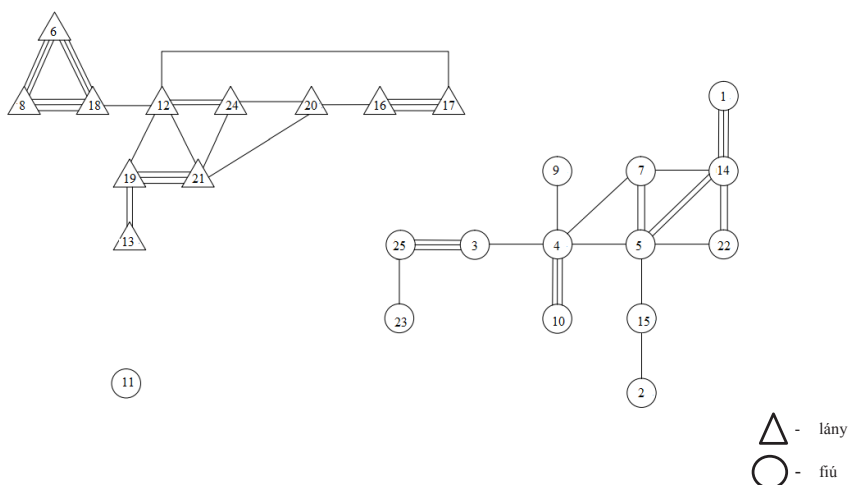
KÖZELKÉP

nyen vannak, majd ez az egységes vélemény jut tovább a láncon. A lánc és a zárt alakzatok aránya is értelmezhető, így tehát elmondható a csoport előmérésének a szociogramjáról, hogy a lánc alakzatban sokkal többen jelen vannak, mint a zárt alakzatokban. Ez a jelenség, csoportalakulás azt mutatja, hogy a hírek, híresztelések, vélemények könnyen terjednek az adott közösségben, így gyorsabban reagálnak a történésekre. A lányok társas mezőjén megfigyelhető egy csillagalakzat, amely adott esetben azt jelenti, hogy a csillag közepén található (21) gyerekre a társai felnéznek, példaértékűnek tartják a viselkedését. Az előfelmérésnek köszönhetően – ismerve a gyerekek társas kapcsolatainak a hálózatát – az élménypedagógiai játékok alkalmazása során tudatosan tudtam azokat a gyerekeket is bevonni egy-egy foglalkozásba, akik az szociogramon középponti szerepbe helyezkedtek el. Az osztály többi tagja valamilyen formában kíváncsiak az ők perspektívájukra, továbbá arra, hogy egy-egy szituációt hogyan kezelnek, milyen érték- és érdekrenddel rendelkeznek. Ez a fajta megközelítés nemcsak a gyerekek számára mérvadó, hanem nekem és az osztálytanítónak is, hiszen így lehetőségünk adódott a csoport mechanizmusára sokkal jobban rálátni.

A csoport előmérésének a szociogramján megfigyelhető, hogy laza szerkezettel rendelkezik, hiszen a lánc alakzat dominál. Kiemelendő, hogy a lányok és a fiúk külön társas mezőben rendeződnek el, ez a 7-8 éves korú gyerekeknél természetes jelenség, a gyerekek szívesebben választanak játszótársnak vele azonos nemű gyereket (Vajda – Kósa 2005).

A gyakorlati rész utolsóként bemutatott és elemzett részét képezi az adott közösség utómérésének a szociogramján (2. ábra) történő változások bemutatása.

2. ábra. A csoport szociogramja utóméréskor

Forrás: saját szerkesztés

KÖZELKÉP

A fiúk és a lányok társas mezője még mindig külön csoportot alkotnak. A fiúknál megfigyelhető, hogy a láncszerű kapcsolódások csökkentek, egy nagyobb zárt alakzat alakult ki a beavatkozások után. A zárt rendszer arra utal, hogy egy szervezett közösségről beszélhetünk, már kialakulóban van egy közös szokásrendszer. Mivel a lánc alakzat nem tűnt el, így még mindig jellemző az adott közösségre a gyors információközlés, a híresztelések. A lányok társas mezőjén a láncszerű kapcsolódás hasonló maradt, két zárt alakzat figyelhető meg, ezek a zárt alakzatok egy-egy háromszöget formálnak. Feltételezhető, hogy a kiscsoportok között rivalizálás jön létre. Az előméréskor megfigyelhető csillag alakzat a beavatkozások során nem tűnt el, tehát az osztály néhány tagja még mindig kiemelkedő személynek tartja ezeket a gyerekeket. Az osztályban egy magányos személy maradt, megfigyelhető, hogy ez a gyerek az előméréskor kapcsolódott a társas mezőhöz, de mivel a beavatkozások során nagyobb hangsúlyt fektettem a peremen levő gyerekekre és ezzel párhuzamosan kevesebbet azokra a tanulókra, akiknek egy kölcsönös kapcsolatuk volt, úgy gondolom, hogy a leválás egyik tényezőjeként ez az ok határozható meg. Az előméréskor a két magányos gyermek kapcsolódott a társas mezőhöz, így sikeresnek titulálom a beavatkozást, hiszen a kiközösített gyerekek (20. és 9.) integrálódtak. Az előméréskor látható laza szerkezet szintén megfigyelhető utóméréskor is, bár egy kisebb tömbszerkezet lett kialakulóban a fiúknál.

A négy héten keresztül tartandó nyolc beavatkozási tevékenység során alkalmazott élménypedagógiai játékok hatékonynak bizonyultak a szegregált gyerekek esetében, hiszen az utómérés eredményei azt mutatják, hogy ez a két gyermek (egy fiú és egy lány) rendelkezik kölcsönös kapcsolattal, kapcsolódnak az osztály társas mezőjéhez.

Összegzés

Az iskolai bántalmazás jelen van különböző mértékben és különböző formában a tanintézményekben (Jármi 2019). A prevenciós és intervenciós programok segítenek abban, hogy a kortársak között levő deviáns viselkedésmódoknak a súlyosabb kibontakozását megelőzzük, valamint csökkenteni tudjuk. Ezeknek a gyakorlati programoknak megléte nemcsak a bántalmazó és bántalmazott gyerekek osztálybeli státuszának a pozitív irányban való megváltozásában segítenek, hanem lehetőséget biztosítanak arra, hogy a szemtanúk – az adott közösség többi tagja – megfelelő lépéseket tudjanak tenni azokban az esetekben, ha bántalmazási folyamatokat érzékelnek.

Jelen tanulmány során a reformpedagógia egyik módszerére, az élménypedagógiai játékokra eset a választásom, mégpedig azért, mert megtapasztalhattam ennek a pedagógiai eszköznek azt a különleges aspektusát, amikor is egy már megszokott

KÖZELKÉP

situációból ki kell lépnem, főképp a társaimra hagyatkozva egy teljesen új helyzetbe kerülve, meg kell oldanom az adott feladatot.

A kísérlet kutatási eszközeként szociometriát alkalmaztam, amely lehetőséget nyújt arra, hogy egy kapcsolatháló-elemzést készíthessek. Az adatok feldolgozása és értelmezése alapján arra lehet következtetni, hogy az élménypedagógiai játékoknak – amelyek a szociális kapcsolatok pozitív alakulását feltételezik – fejlesztő hatásuk volt a gyerekek társas kapcsolataira. Az élménypedagógiai játékok egyik jelentős sajátossága aktiválódott a gyerekek körébe, hiszen kiléptek a komfortzónájukból, ezáltal új ismeretekkel, tapasztalatokkal gyarapodtak.

A beavatkozásokat követően a két kiközösített gyerek, akik az előméréskor a szociális háló peremén voltak, integrálódtak a közösséghez, ellenben szükségszerű megemlíteni, hogy egy gyermek levált a társas kapcsolathálóról. A leválásnak egyik lehetséges oka az lehetett, hogy kevesebb figyelmet fordítottam azokra a gyerekekre, akiknek egy kölcsönös kapcsolatuk volt. A második lehetséges oka a leválásnak nem más, mint az gyerekek szociális kapcsolatainak változása. A szakirodalom kiemeli, hogy 6–10 éves korban akár néhány héten belül megváltoznak, átalakulnak a csoportbeli szerepek (Kollár – Szabó 2004).

A még szorosabb osztályközösségek kialakulásának érdekében, valamint a deviáns viselkedések csökkentésére több élménypedagógiai, vagy ehhez hasonló prevenciós és intervenciós programok fókuszba való kerülését ajánlanám. A gyerekeknek szükségük van olyan tevékenységekre, amelyek segítik őket abban, hogy adekvát módon képesek legyenek elsajátítani a szociális kapcsolatok kialakítását elősegítő készségeket, kompetenciákat.

Az iskolai bántalmazások tudatos csökkentése érdekében nemcsak a pedagógusoknak szükséges az ennek megfelelő kompetenciák elsajátítása, hanem a társadalom többi tagjának is, legyen szülő, valamint az iskolában bármilyen beosztásban levő felnőtt. Napjainkban még inkább elengedhetetlen megtanítani a gyerekeknek, hogy ne csak önmagukat helyezték középpontba, hanem kellő empátiával, együttérzéssel forduljanak társaik felé. Ám ennek elérése érdekében a felnőtt társadalom mintamutatása elengedhetetlen eszköze válik ebben a folyamatban.

Irodalom

- Buda M. (2008): Iskolai erőszak, iskolai zaklatás. *Fordulópont* 41: 11–25.
- Buda M. (2015): *Iskolai zaklatás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Csajka E. – Csimáné Pozsegovics B. (2019): A szociális kompetenciák fejlesztési lehetőségei az élménypedagógia módszerével hátrányos helyzetű gyerekek körében. *Képzés és gyakorlás* 17(2): 69–82.
- Csóti M. (2006): *A gyermek társas készségeinek fejlesztése*. Pro Die Kiadó, Budapest.

KÖZELKÉP

- Dóczy-Vámos G. (2017): Az iskolai agresszió fogalmi kör – egy lehetséges rendszerezés. *Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar*, 4: 68–80.
- Jármí É. (2019): Az iskolai bántalmazás (bullying) megelőzése. *Educatio* 28(3): 528–540.
- Kispéter A. – Sövényházy E. (2008): *Élménypedagógia*. Bába Kiadó, Szeged.
- Kollár K. – Szabó É. (2019): *Pedagógusok pszichológia kézikönyv*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mérei F. (1996): *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mihály I. (2003): Az iskolai terror természetrajza. *Új Pedagógiai Szemle* 9: 75–80.
- Nagy I. – Körömdi A. – Pataky N. (2012): A zaklatás és az osztálylétkör kapcsolata. *Magyar Pedagógia* 112: 129–148.
- Olweus, D. (1999): Az iskolai zaklatás. *Educatio* 4: 717–739.
- Ranschburg J. (1981): *Félelem, harag, agresszió*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Várnai D. – Zsiros E. (2014): Kortársbántalmazás és verekedés. In: Németh Á. – Költő A. (szerk.): *Egészség és egészségmagatartás iskoláskorban*. Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet, Budapest.
- Vajda Zs. – Kósa É. (2005): *Neveléslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vekerdy T. (2011): *Érzelmi biztonság*. Kulcslyuk Kiadó, Debrecen.

KÖZELKÉP

A szociális területen tanuló felsőoktatási hallgatók életpálya tervei egy kelet-magyarországi pilotkutatás tükrében

MOHÁCSI MÁRTA¹ – FÉNYES HAJNALKA²

ABSZTRAKT

Tanulmányunk Magyarország második legnagyobb egyetemén a szociális képzésben tanuló hallgatók karrierterveit tárja fel egy kérdőíves pilotkutatásban (N=90), de ezzel összefüggésben kitérünk a diákok magánéleti terveire is. A lekérdezés teljeskörű és papír alapú volt, és a megcélzott hallgatók 60%-át sikerült elérni. Kutatási kérdéseink, hogy jelenleg milyen prioritásai vannak a diákoknak, mit jelent számukra a karrier és a család, valamint mi befolyásolhatja őket. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy mennyire fontos számukra a karrier és a család, mennyiben tartják összehangolhatónak, valamint hogyan időzik őket. Elemzésünkben a diákok neme és családi állapota szerint is végeztünk összevetéseket, módszereink kontingencia táblák, varianciaelemzés és feltáró faktorelemzés voltak. Kutatási eredményeink szerint a hallgatók körében megjelent a karrier modern önzérelt típusa, és az egyetemisták számára elsődleges volt a saját elvárásaiknak való megfelelés. A családalapítást sok esetben megelőzi a karrierépítési cél. Pilotvizsgálatunk azt is kimutatta, hogy a szociális terület „nőies” jellege ellenére az itt tanuló férfiak körében még mindig a hagyományos nemi szerepeknek való megfelelés a jellemző a karrier és a család fontosságát tekintve. Kutatásunk tanulsága, hogy a leendő munkáltatóknak a HR-stratégiájukat hozzá kell igazítaniuk a fiatalok karrier- és családterveikhez, valamint a szervezeteknek támogatni kell a hallgatókat a megfelelő munkatapasztalatok szerzésében és abban, hogy későbbi karrierterveik megvalósulhassanak.

KULCSSZAVAK: szociális területen tanuló felsőoktatási hallgatók, karriertervek, családtervek, feltáró kvantitatív elemzés, pilotkutatás, Kelet-Magyarország

ABSTRACT

Family plans and career plans among higher education students in the field of social sciences based on a pilot study in Eastern Hungary

Our paper explores the family and career plans of social sciences students at Hungary's second largest university based on a questionnaire-based pilot study. Nowadays, careers include more than the traditional vertical promotion within an organisation, as seen from the emergence of

¹ Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék;
e-mail: mohacsi.marta@arts.unideb.hu

² Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék;
e-mail: fenyves.zsuzsanna@arts.unideb.hu

KÖZELKÉP

the self-directed “protean” career type, which prompts organisations to adapt to individuals’ values, attitudes, and own career definitions. In addition, the Kaleidoscope Career Model sets out that individuals adapt their career goals to their life stages. Thus, students’ career and family plans matter to prospective employers. Our results show that a modern self-directed career type has emerged among students, for whom it is a priority to meet their own expectations. In several cases, starting a family is preceded by career goals. Furthermore, despite the “feminine” nature of social sciences, our pilot study shows that male students in the field still tend to conform to traditional gender roles regarding the importance of family and career. Our research implies that prospective employers need to adapt their HR strategies to young people’s family and career plans. Moreover, organisations should support students in gaining relevant work experience and in achieving their subsequent career plans.

KEYWORDS: *higher education students studying social sciences, career plans, family plans, exploratory quantitative analysis, pilot study, Eastern Hungary*

Bevezetés

Tanulmányunk célja a szociális területen tanuló felsőoktatási hallgatók életpálya terveinek feltárása egy kelet-magyarországi pilotkutatás tükrében. A „kaleidoszkóp karrier-modell” (Sullivan – Mainiero 2007) szerint napjainkban az egyének a saját életútjuk eseményeihez igazítják karrierjüket, ami indokolja a karrier- és családtervek együttes vizsgálatát. Emellett a szakirodalom szerint megjelent a karriermodelek azon típusa is, mely a hagyományos szervezetten belüli vertikális előrelépés (Arthur – Khapova – Wilderom 2005) helyett a protein, önzérelt karriert (Hall 1976, 1996, 2002) állítja középpontba. Ennek egyik következménye, hogy a leendő munkáltatóknak figyelembe kell venni a felsőoktatási hallgatók karrier- és családterveit, és ez egyfajta kockázati tényező lehet számukra.

A bolognai reformot követően a diákokra jellemző az utilitarista szemlélet, és fontosabbá vált számukra a karriertervezés és -építés már az egyetemi évek alatt. Emellett napjainkban az egyetemeknek is fontos céljává vált a diákok foglalkoztathatóságának növelése (Teichler 2011). A diákok már az egyetemi éveik alatt is építhetik karrierjüket, a szakmai gyakorlatok vagy a tanulás melletti fizetett- és önkéntes munkavállalás által (Fényes – Mohácsi – Pusztai 2021).

Kutatásunk egyik újszerűsége célcsoportunk, a szociális területen tanuló egyetemi hallgatók, mivel a szociális szakma egy nőies területnek számít, illetve a szociális területen nem olyan magasak a bérek, mint a versenyszférában (Feith – Kovácsné – Balázs 2006, Belényesi 2013), így kérdés, hogy ezen a speciális területen milyenek a diákok karrier- és családtervei. Emellett az eddigi országos kutatások (Engler 2018, 2020) elsősorban az egyetemisták család- és párkapcsolati terveire, valamint a gyermekvállalási terveire fókuszáltak, míg a jelen kutatás ezt a témát csak annyiban érinti, hogy ezek is befolyásolhatják a fiatalok munkahelyi karrierelképzeléseit. Kutatásunk fókusza a diákok szakmai karriertervei, amit nyilván összhangba kell hoz-

KÖZELKÉP

niuk magánéleti terveikkel is. Mivel pilotkutatásunk terepe egy kelet-magyarországi egyetem, ahol a diákok társadalmi háttere kedvezőtlenebb, mint az országos átlag, illetve a szociális képzésekben tanulók társadalmi háttere is inkább kedvezőtlen, ezt is figyelembe fogjuk venni adataink értelmezése során.

A dolgozat elméleti részében a szakirodalomra építve elsőként a karrier jelentéséről, modelljeiről, a fiatalok karriertudatosságáról, karrier értelmezéséről és végül a sikeres karriert befolyásoló tényezőkről írunk. A második részben a fiatalok párkapcsolati és gyermekvállalási terveiről, a karrier és család fontosságáról, időzítéséről, valamint a karrier és család összehangolásáról lesz szó, szintén a szakirodalom alapján. Empirikus kutatásunk adatai egy kérdőíves pilotvizsgálatból származnak, melyet egy kelet-magyarországi kutatóegyetem szociális képzéseiben tanuló hallgatók körében végeztünk (N=90). Feltáró elemzésünk legfontosabb kutatási kérdései: Mi fontos jelenleg a diákoknak? Mit jelent számukra a karrier és a család, és mi befolyásolhatja azt? Mi a véleménye a diákoknak a karrier és a család fontosságáról, összehangolhatóságáról és időzítéséről? Milyen különbségek lesznek a válaszokban a diákok neme és családi állapota szerint? Elemzési módszereink a leíró statisztikák mellett feltáró faktorelemzés, illetve kétváltozós elemzések (keresztábrák és varianciaelemzés). Az eredmények bemutatása után, dolgozatunk végén ütköztetjük eredményeinket a szakirodalommal és megfogalmazzuk elemzésünk legfontosabb tanulságait.

A fiatalok karriertervei

Az Idegen szavak és kifejezések szótára szerint a karrier jelentése „sikeres előmenetel, érvényesülés” a Magyar értelmező kéziszótár szerint pedig „foglalkozás, hivatás és pálya”. A karrier egy folyamatra utaló fogalom, illetve a szociológiában egy objektív meghatározottság, amely a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyhez kötődik (Belényesi 2013).

A hagyományos szakmai definíció szerint a karrier a munkaerőpiaci pozícióban való feljebb jutást jelenti, akár egy munkáltatónál, akár munkahelyváltások során (Arthur – Khapova – Wilderom 2005). Azonban a karrier napjainkban már nemcsak a ranglétrán való felfelé mozgás lehet egy szervezeten belül, hanem horizontálisan, munkakört váltva is nőhet az ott dolgozók elégedettsége és motiváltsága (Soós 2007).

A karriermodellek egyik csoportjában a pályafejlődés áll a középpontban, mely az életkori szakaszokhoz kötődik. Kutatásunk célcsoportját tekintve az egyetemisták a karrier előkészítése, a felfedezés és a felderítés szakaszában vannak (Super 1984, Dessler et al. 2005). A karrier magában foglalja a pályaválasztás előtti eseményeket is. A karrierút szempontjából három döntés a meghatározó: a foglalkozásválasztás, a munkahelyválasztás és a karrierválasztás (Belényesi 2013).

KÖZELKÉP

A karriermodellek másik csoportja szerint napjainkban a karrier egyre inkább önzéreltté válik („protein career”), és az egyén értékeihez és a szubjektív karrierértelmezéséhez igazodik (Hall 1976, 1996, 2002). Emellett a szervezetnek is az egyéni célokhoz és attitűdökhöz kell igazodniuk (Soós 2007). Hasonló elgondoláson nyugszik a „kaleidoszkóp karrier”, mely szerint nem a munkáltató, hanem az egyén dönt saját karrierjéről, és az egyéni életút változásaihoz és saját vágyaihoz igazítja karrierjét (Sullivan – Mainiero 2007). A karrier során emiatt össze kell hangolni a szervezeti célokat az egyének szükségleteivel, értékeivel, attitűdjeivel és életstílusával. Fontos, hogy a munka és a személyiség jellemzői és kompetenciái összeilljenek (Schein 1996). Napjainkban a hagyományos statikus és lineáris karriermodell mellett megjelent egy változásorientált dinamikus új típusú (nem lineáris) modell (Brousseau et al. 1996). A karrier során lehetnek stagnáló vagy sikertelen szakaszok, emellett nemcsak vertikális felfelé irányuló hanem horizontális mozgások is, illetve jellemzők lehetnek a karriermegszakítások. Míg a férfiakra inkább a hagyományos lineáris karrier, a nőkre a gyermekvállalás miatt inkább a nem lineáris típus lehet a jellemző, emellett különbségek lehetnek a karrier típusában a közszektor és a versenyszféra között is (Belényesi 2013).

A felsőoktatási hallgatók karrierértelmezése a tapasztalatok hiánya miatt még nem kiforrott, bár a diákok fizetett és önkéntes munkavállalása, a szakmai gyakorlatokon való részvétel és a duális képzések során már lehet egyfajta elképzelésük a munka világáról. Tuckman (1974) a felsőoktatásba való belépéskor azokat a hallgatókat tekintette karriertudatosnak, akik aszerint döntöttek a továbbtanulás mellett, hogy az adott végzettséggel milyen karrierlehetőségek és jövedelmek várhatóak. Fényes, Mohácsi, Pally (2021) és Fényes, Mohácsi, Pusztai (2021) kimutatta, hogy a hallgatók egyes rétegeire jellemző a felsőoktatásba való belépéskori karriertudatosság. Emellett a tanulmányok során is jellemző lehet egyfajta karriertudatosság, ha például a tanulmányok melletti fizetett és önkéntes munkavállalás során fontos motiváló tényező a munkatapasztalat-szerzés, a hasznos kapcsolatok és munkaerőpiaci tudások és skillek szerzése.

A Sonda Ipsos közvélemény-kutató cég 2012-ben végzett kutatása szerint (Sonda Ipsos 2012), melyben magyarországi 15–25 év közötti fiatalokat kérdeztek meg (500 fős reprezentatív minta, személyes megkereséssel) azt mutatta ki, hogy a fiatalok felét nem jellemzi a karriertervezés, inkább spontán módon élnek az életüket. Azonban a magasabban iskolázott fiatalok és a nők inkább törődnek a jövővel, és inkább akarnak erőfeszítéseket tenni a sikeres karrierjük érdekében. A karrier jelentése a fiatalok szerint elsősorban a sikeres életút a munka világában és a magas fizetés, de magasabban iskolázottak a nagyobb társadalmi elismerést és presztízst valamint a munkával való nagyobb elégedettséget is említették. A karrier anyagi vonzatát a férfiak fontosabbnak tartották, mint a nők, míg a munkával való nagyobb elégedettséget a nők tartották inkább fontosabbnak.

KÖZELKÉP

Karcsics (2008) a fiatalok közül csak a felsőoktatási hallgatókat vizsgálva azt kapta, hogy a diákok a karriert a munkában elért nagyobb megbecsüléssel, elismeréssel, a pozícióban való feljebb jutással, önmegvalósítással, anyagi biztonsággal azonosították. Emellett előfordult az is, hogy a karrier egyfajta társas kapcsolati forrást vagy a család rovására egyfajta áldozatvállalást jelent.

A sikeres karriert befolyásoló tényezők közül Wolff és Moser (2009) a kapcsolati erőforrások szerepét emeli ki, illetve ezen belül Granovetter (1973) szerint nem az erős, hanem a gyenge kötések (távolabbi ismerősök, melyek az egyén társadalmi csoportjától esetleg eltérnek) segítenek pl. a jobb állások elnyerésében. A vezetői karrier objektív sikerességét leíró modellek mellett a demográfiai változók, a humántőke erőforrások, a motiváltság, a pszichológiai adottságok, valamint a szervezeti tényezők hatását mutatják ki (Judge et al. 1995). Karcsics (2008) vizsgálatában a felsőoktatási hallgatók szerint a karrierre ható tényezők között az összeköttetések és kapcsolatok álltak az első helyen, és ezt követik a tudás és humántőke elemek. A Sonda Ipsos fenti 2012-es kutatásában, melyben nemcsak felsőoktatási hallgatók szerepeltek, a fiatalok a karrierre ható tényezők között elsősorban a saját erőfeszítéseket, a képességeket és motiváltságot hangsúlyozták, de a kapcsolatháló és a családi háttér szerepét is említették (Sonda Ipsos 2012).

A fiatalok családtervei

A rendszerváltás előtt a fiatalok családterveit elsősorban az anyagi szempontok és a szülők házasságot ösztönző attitűdje befolyásolta (Somlai – Tóth 2002). Napjainkban a nemzetközi trendekkel összhangban a családformák pluralizálódnak, terjed az élettársi kapcsolat, a szingli létforma és a házasság nélküli gyermekvállalás, de ennek ellenére a magyarországi felnőtt lakosság családfelfogása továbbra is inkább tradicionális (Somlai 2013, Pongráczné–S. Molnár 2011). Azonban az is megfigyelhető, hogy az utóbbi években csökkent a fiatalok házassági kedve elsősorban a tanulmányok kitolódása (például a felsőoktatási expanzió) miatt. A magasabb iskolai végzettség kitolja a családalapítást és a családalapítási terveket, és ezzel párhuzamosan támogatja az ambiciózusabb karrierterveket (Engler 2018, Pusztai – Fényes – Engler 2022). Magyarországi kutatások szerint a fiatalok ugyan családcentrikusak, de a tervezettnél később és kevesebben házasodnak, és később és kevesebb gyermeket vállalnak (Kapitány 2002, Engler 2014, Engler 2018, Makay – Domokos, 2018). Közép- és Kelet Európa más országaiban is a fiatalok egyre később akarnak elköteleződni, és inkább a házasság és gyermekvállalás nélküli együttélést preferálják (Mucic – Devedžić 2018, Wahhaj 2018).

Az egyetemisták családterveit általában kétgyerekes családmodell jellemzi, de a nők több gyermeket terveznek és többen terveznek házasságkötést is, mint a férfiak (Engler 2018, 2020, Bocsi 2018). Azonban az időzítést tekintve az is kimutatható,

KÖZELKÉP

hogy míg egyes magyarországi kutatások szerint a nők hamarabb akarnak családot alapítani, mint a férfiak (Makay – Domokos 2018), a nemzetközi kutatások ezt nem erősítik meg (Kaufman – Goldscheider 2007), sőt egyes kutatók szerint a nők nagyobb anyagi biztonsága a modern társadalmakban azt eredményezi, hogy éppen az ő családalapítási terveik tolódnak ki jobban (Tucker 2002).

Bár a jelen kutatás nem vizsgálja, de a fiatalok társadalmi háttere is hatással van a családalapítási terveikre, és az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket is figyelembe tudjuk venni eredményeink értelmezése során. Pusztai, Fényes és Engler (2022) például kimutatta, hogyha a fiatal szüleinek kedvezőbb a társadalmi háttere, ekkor is érvényesül a házasságkötés idejét halasztó attitűd. Azonban azt is megfigyelték, hogy a még nem házas fiatalok körében a magasabban iskolázott és jobb anyagi helyzetű családok gyermekei többen terveznek házasságot, mint a többiek, míg az alacsonyabb státuszú szülők gyermekei többen terveznek élettársi kapcsolatot. Ceglédi (2018) kutatása szerint továbbá a rossz háttérük ellenére eredményes felsőoktatási hallgatók kevésbé rendelik alá a karriernek a családalapítást, többen élnek tartós kapcsolatban már az egyetemi évek alatt is, és a gyermekvállalást is korábban időzítik, mint a többiek. Ezzel összhangban Engler (2011) eredményei szerint az alacsonyabban iskolázott szülők gyermekei általában is családcentrikusabbak, mint a magasban iskolázott szülők gyermekei.

A karrier és a család fontossága, időzítése és összehangolása

A kutatások szerint általában az egyetemista diákoknak fontosabb a család, mint a karrier, azonban egy orvostanhallgató nők körében végzett 2004-es felmérés szerint azok időzítését egyszerre tervezik (Feith – Kovácsné – Balázs 2006). Az egyetemisták prioritásai a családalapítást és a karriertervezést tekintve változóban vannak és egyre többen elsőként a karrierjüket akarják megalapozni végzés után, tehát a családalapítás nemcsak a tanulmányok, hanem a karrierépítés miatt is kitolódik, főleg a diplomás fiatalok körében (Mohácsi – Juhász 2017).

Kutatásunkban vizsgáljuk majd az egyetemista fiatalok véleményét a karrier és a család összehangolásának nehézségeiről is. A szakirodalom szerint a család és karrier összehangolása korábban, de napjainkban is nehezebb a nőknek, mint a férfiaknak (Acker 1990), azonban a modern férfi és apaszerepek terjedésével és az apák nagyobb otthoni szerepvállalásával a férfiaknak is problémát okozhat (Sztáray – Kézdy – Drjenovszky 2021, Fényes – Pusztai 2020). A nők munkaerőpiaci hátrányai részben az összehangolás nehézségeiből adódnak (Koncz 2011, Nagy 1997, 2005, Czibere 2008, Czibere – Csoba 2011). Azonban az is kimutatható, hogy a nők bére Kelet-Európában a gyermekvállalás előtt is jóval alacsonyabb, mint a férfiaké összevetve a nyugati országokkal, ahol csak a gyermekvállalás után válik jelentőssé a különbség (Lovász et al. 2018).

KÖZELKÉP

A kutatás módszertana

2022-ben egy pilotvizsgálatot („A fiatalok életpálya tervei” kutatás) végeztünk Magyarország második legnagyobb egyeteme szociális képzéseinek hallgatói körében. A lekérdezés teljeskörű és papír alapú volt. A kérdőívet évfolyamonként és szakonként egy-egy tanórán az éppen jelen lévő hallgatók töltötték ki (N=90). A kutatásban a szociológia és szociális munka BA, valamint a szociológia MA szak hallgatói alkották a populációt, és az összes évfolyamról sikerült lekérdezni hallgatókat.³ A kitöltési arány a teljes évfolyamok létszámára vetítve 60%-os volt. Megjegyezzük, hogy ugyan pilotkutatásunk reprezentálja, ha nem is teljeskörűen, az adott egyetem szociális képzésén tanuló hallgatóit, de általánosítani csak erre a populációra tudunk (lásd később majd a kutatás korlátait). Emellett a pilotkutatások nem alkalmasak hipotézisek tesztelésére, hanem a mérőeszköz (kérdőív) pontosítására, nagymintás kutatások előkészítésére használják, és körülbelül 50 főben határozzák meg annak minimális elemszámát (In 2017). Éppen ezért ebben a dolgozatban nem foglalmazunk meg hipotéziseket csak kutatási kérdéseket, bár az összegzésben összevetjük eredményeinket a szakirodalmi állításokkal.

Az elemzés során a vizsgált kutatási kérdések:

1. Milyen prioritásai vannak jelenleg a diákoknak?
2. Mit jelent számukra a karrier és milyen tényezők befolyásolhatják?
3. Mit jelent számukra a család és mi befolyásolhatja jövőbeli családi életüket?
4. Mi a diákok álláspontja a karrier és család fontosságáról, összehangolásáról és időzítéséről?
5. Milyen különbségek vannak a fenti kérdésekben a diákok neme és családi állapota szerint?

Az adatok feldolgozása az SPSS programcsomaggal történt. A módszereink konjunktancia táblák, varianciaelemzés és feltáró faktorelemzés voltak. A hallgatók család- és karrierterveit ebben a tanulmányban elsősorban a demográfiai mutatók tükrében vizsgáljuk, mivel a munkahely keresésekor inkább ezek a tulajdonságok nyilvánvalók a leendő munkaadóknak, és például a diákok társadalmi háttéréről nincs információjuk. Mivel a minta életkor szerint viszonylag homogén, csak a nem és a családi állapot szerinti eltéréseket vizsgáljuk. A családi állapot egy kétértékű változó, melynek megoszlása a mintában: 76,4% nőtlen vagy hajadon, 23,6% élettársal él vagy házas. A nemek aránya pedig 21,1% férfi és 78,9% nő, mely mutatja, hogy a szociális képzés egy „nőies” területnek számít.

³ A szociálpolitika MA szak hallgatóit nem kérdeztük le, mivel ott már dolgozó, idősebb hallgatók is voltak, és a kutatásunk témája miatt elsődlegesen a 18–23 éves korosztály elérése volt a cél.

KÖZELKÉP

Kutatási eredmények

1. MI FONTOS JELENLEG A DIÁKOKNAK?

Az első blokkban azt vizsgáljuk, hogy jelenleg mi fontos a diákok számára, ahol az állítások közt szerepelnek a család- és karriertervekre vonatkozó elemek is. A felsorolt 11 állítást 1–5 fokú Likert-skálán értékelhették a diákok. A skálák mintabeli átlagai csökkenő sorrendben a következők voltak (1. táblázat).

1. táblázat. Mi fontos jelenleg a hallgatóknak, az állítások fontossági sorrendben (1–5 Likert-skála átlaga és szórása) (N=90)

Állítások	Átlag	Szórás
Számomra most az a fontos, hogy megfeleljek a saját elvárásaimnak.	4,67	0,52
Számomra most a diploma megszerzése a fontos.	4,61	0,63
Számomra most az a fontos, hogy szakmai kapcsolatokat építsek ki.	3,93	0,92
Számomra most az a fontos, hogy megteremtsem a jövőbeli családi anyagi életem feltételeit.	3,91	1,09
Számomra most az a fontos, hogy a karrieremet építsem.	3,68	1,08
Számomra most az a fontos, hogy jól érezzem magam az egyetemen.	3,67	1,11
Számomra most az a fontos, hogy a barátaimmal legyek.	3,53	1,04
Számomra most az a fontos, hogy megteremtsem a jövőbeli családi érzelmi életem feltételeit.	3,51	1,31
Számomra most az a fontos, hogy a tanulás mellett dolgozzam.	2,72	1,41
Számomra most az a fontos, hogy részt vegyek az egyetemi közösségi életben.	2,61	1,12
Számomra most az a fontos, hogy megfeleljek a szüleim elvárásainak.	2,37	1,16

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

KÖZELKÉP

Eredményeink szerint átlag alatt volt fontos cél, hogy a hallgató dolgozzon tanulmányai mellett, hogy részt vegyen az egyetemi életben, és hogy megfeleljen szülei elvárásainak. A legfontosabb viszont az, hogy megfeleljen saját elvárásainak (itt legmagasabb az átlag, és a szórás is a legkisebb). Fontos cél még, hogy diplomát szerezzen, szakmai kapcsolatokat építsen ki, és emellett, hogy megteremtse jövőbeli családi élete anyagi feltételeit. Ezt követi a karrierépítés, mint cél. Látható tehát, hogy a családi élet anyagi feltételei és a karrierépítés az inkább fontos célok közt szerepelnek, míg a család érzelmi életének megteremtése valamivel később szerepel a listán.

Nemek szerint csak egy állításnál volt szignifikáns ($p=0,019$) eltérés. A tanulás melletti munkavállalás a szociális területen tanuló nőknek közepesen fontos volt, míg a férfiaknak inkább nem volt fontos cél. Keresztátlás adataink is azt mutatják, hogy a szociális területen tanuló nőknek csak 28%-a, míg a férfiaknak 68%-a nem dolgozik a tanulmányai mellett. Mindez azért érdekes eredmény, mert a korábbi, szintén ebben a térségben zajló kutatások szerint nemenként nem volt eltérés a fizetett munkavállalás gyakoriságában (Fényes 2021).

Szignifikáns ($p=0,039$) eltérés volt azonban abban, hogy – összhangban a várakozásokkal –, az egyedülálló (nőtleget vagy hajadon) hallgatók számára fontosabb volt, hogy a barátaikkal lehessenek és részt vehessenek az egyetemi közösségi életben. A már házas vagy élettársi kapcsolatban élőknek pedig az volt inkább fontos ($p=0,021$), hogy már egyetemi éveik során megteremthessék jövőbeli (vagy jelenlegi) családjuk érzelmi és anyagi biztonságát.

A 11 állítás mentén feltáró faktorelemzést is végeztünk⁴, melynek során négy faktor rajzolódott ki (a faktorsúlyokat lásd a 2. táblázatban).

⁴ Maximum likelihood módszer, varimax rotálás, 5 iteráció. A négy faktor által magyarázott szórás 54,7%, a kommunalitások 0,25 feletti, diplomaszerezés fontossága változót ki kellett hagyni, mert 0,25 alatti volt a kommunalitása.

KÖZELKÉP

2. táblázat. Mi fontos jelenleg a hallgatónak? A feltáró faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok, vastagon 0,5 felett⁵)

Állítások	Egyetemi élet központú faktor	Családi élet központú faktor	Karrierépítés központú faktor	Fizetett munkavállalás központú faktor
Számomra most az a fontos, hogy jól érezzem magam az egyetemen.	0,706	-0,104	-0,084	-0,071
Számomra most az a fontos, hogy megfeleljek a szüleim elvárásainak.	0,385	0,034	-0,291	-0,154
Számomra most az a fontos, hogy a barátaimmal legyek.	0,614	0,137	0,161	0,238
Számomra most az a fontos, hogy részt vegyek az egyetemi közösségi életben.	0,660	-0,054	0,198	-0,131
Számomra most az a fontos, hogy megteremtsem a jövőbeli családi érzelmi életem feltételeit.	0,090	0,675	0,035	0,034
Számomra most az a fontos, hogy megteremtsem a jövőbeli családi anyagi életem feltételeit.	-0,169	0,982	0,081	-0,010
Számomra most az a fontos, hogy megfeleljek a saját elvárásaimnak.	0,106	0,017	0,605	0,134
Számomra most az a fontos, hogy a karrieremet építsem.	0,029	0,014	0,554	0,246
Számomra most az a fontos, hogy szakmai kapcsolatokat építsek ki.	-0,030	0,120	0,723	-0,169
Számomra most az a fontos, hogy a tanulás mellett dolgozzam.	-0,111	0,027	0,156	0,943

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

⁵ A szülők elvárásainak való megfelelés az első faktor esetén szerepelt a legmagasabb faktorsúllyal, de nem éri el a 0,5-ös szintet, és ez a szempont volt legkevésbé fontos a diákoknak az első táblázat szerint is.

KÖZELKÉP

Összhangban az itemek egyenkénti vizsgálatával, a fizetett munka központú faktor a nők esetén szignifikánsan ($p=0,018$) átlag feletti, míg a férfiak esetén átlag alatti, a családközpontú faktor pedig a már házas vagy élettársi kapcsolatban élő hallgatók körében szignifikánsan ($p= 0,013$) átlag feletti, míg az egyedülállók körében átlag alatti. A feltáró faktorelemzés rámutat arra, hogy a család anyagi és érzelmi életének fontossága egy mutatóba rendeződik, illetve a karriercélok összekapcsolódnak a szakmai kapcsolatépítéssel, valamint hogy a diák a saját elvárásainak feleljen meg, ami a leendő munkáltatóknak is fontos szempont lehet.

2. MIT JELENT A KARRIER, ÉS MI BEFOLYÁSOLJA AZT A DIÁKOK SZERINT?

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a diákok szerint mi a karrier. A nyitott kérdés (mit jelent a karrier?) kézi kódolása során az első helyen a megélhetés, munka, pénz szerepelt (31 fő), ezt követi a szakmai fejlődés és pálya (24 fő), végül 10 fő említette az önmegvalósítást, önkiteljesedést és az életstílushoz való kapcsolódást. A hagyományos vertikális előre jutást csak 5 fő tekintette a karrier elsődleges jegyének. Szintén 5 fő említette a másokon való segítséget és az értékrendnek megfelelő munkavégzést, ami a szociális szakma jellegével függhet össze. A presztízst és elismerést, ami a magasan iskolázottak körében kompenzálhatja az esetleges kisebb fizetést csak 3 fő emelte ki, illetve 3-an említették, hogy az egyén magánélete is lehet egyfajta karrier. Látható volt az is, hogy a férfihallgatók valamivel többen tartották fontosnak a hagyományos vertikális előre jutást, nők pedig valamivel többen említették az önkiteljesedést és önmegvalósítást, azonban mindkét nem hasonló arányban tartotta a karriert elsődlegesen megélhetési forrásként.

A 3. táblázatban láthatóak a karrierrel kapcsolatos zárt kérdések fontosság szerint csökkenő sorrendben.

3. táblázat. Mi a fontos a diákoknak a karrierrel kapcsolatban, az állítások fontossági sorrendben (1–5 Likert-skála átlaga és szórása) (N=90)

Állítások	Átlag	Szórás
A karrier megadja az embereknek a szakmai elismerést.	4,19	0,76
A karrier biztosítja az embereknek az anyagi jólétet.	4,12	0,85
A karrier áldozatokkal jár a magánéletben, amit vállalni kell.	3,84	0,92
A karrier révén lehet csak boldog az ember.	1,81	1
A karrier fontosabb, mint a család.	1,59	0,78

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

KÖZELKÉP

A 3. táblázat szerint a leginkább azzal értettek egyet a diákok, hogy a karrier szakmai elismerést jelent, de majdnem ilyen fontos volt a karrier anyagi vonzata, hogy biztosítsa az emberek számára a megélhetést és a jólétet. Mindez összhangban van azzal, hogy a szociális területen az anyagi megbecsültség valamivel kisebb, mint a szakmai. Azonban a nyitott kérdés esetén láttuk, hogy a 90 diákból mindössze 3 fő tekintette elsődlegesnek a presztízs szempontokat, míg 31 fő megélhetésként, anyagi biztonsággént definiálta a karriert. Erre az ellentmondásra az összegzésben térünk majd vissza.

Kevésbé értettek egyet azzal a diákok, hogy a karrier áldozatokkal jár a magánéletben. Végül inkább nem értettek egyet a diákok azzal, hogy csak a karrier révén lehet boldog az ember vagy, hogy a karrier fontosabb lenne, mint a család. A kérdőív végén szerepelt az a kérdés is, hogy ha választania kellene miről mondana le inkább, a családról vagy a karierről, és a fentiekkel összhangban a diákok 85%-a a karriert választotta és csak 15%-a jelölte meg a családot, és ebben nem volt különbség sem nemenként, sem a diák családi állapota szerint.

Visszatérve a 3. táblázatban levő állításokra, a diákok családi állapota szerint nem volt egyik esetben sem szignifikáns eltérés, de nemenként már voltak szignifikáns különbségek (4. táblázat).

4. táblázat. A karrierrel kapcsolatos állítások fontossága (1–5 skála átlaga) nemek szerint

	Nők	Férfiak	t-próba szign.
A karrier megadja az embereknek a szakmai elismerést.	4,27	3,89	0,05
A karrier áldozatokkal jár a magánéletben, amit vállalni kell.	3,72	4,32	0,011
A karrier révén lehet csak boldog az ember.	1,7	2,2	0,05

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

Látható, hogy a nőknek valamivel fontosabb, mint a férfiaknak az az állítás, hogy a karrier megadja az embereknek a szakmai elismerést. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a nők inkább tisztában vannak, hogy a szociális területen a szakmai elismerés fontosabb, mint az anyagi. A férfiak pedig inkább egyetértettek azzal, hogy a karrier áldozatokkal jár a magánéletben, amit vállalni kell, összhangban a hagyományos nemi szerepekkel. Végül a lista végén szereplő állítással, hogy csak a karrier révén lehet boldog az ember, a diákok inkább nem értettek egyet, de a férfiak körében valamivel mégis nagyobb a skála átlaga, mint a nőknél, ami szintén arra utal, hogy a férfiak inkább a „kenyérkereső szereppel” azonosulnak.

A következőkben azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a karriert a diákok szerint. A tényezők fontossága csökkenő sorrendben a következő volt (5. táblázat).

KÖZELKÉP

5. táblázat. Mi befolyásolja a karriert, a tényezők fontossági sorrendben
(1–5 Likert-skála átlaga és szórása) (N=90)

Befolyásoló tényezők	Átlag	Szórás
kommunikációs készség	4,57	0,69
szakmai tapasztalat	4,47	0,74
értelmi intelligencia	4,42	0,65
kapcsolatrendszer	4,41	0,73
nyelvtudás	4,17	0,79
érzelmi intelligencia	4,1	0,89
áldozatvállalás	4,06	0,85
pénz	3,73	0,93
utazási hajlandóság	3,7	0,95
diploma minősítése	3,68	1,1
informatikai tudás	3,67	0,94
családi háttér	3,61	1,04
diplomák száma	3,29	1,13

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

Látható, hogy a karrier esetén fontos, vagy inkább fontos szempont a kommunikációs készség, a szakmai tapasztalat, az értelmi intelligencia, a kapcsolatrendszer, de fontos még a nyelvtudás, az érzelmi intelligencia és az áldozatvállalás is. Valamivel kevésbé számít a diákok szerint a karrier esetén a pénz, az utazási hajlandóság, a diploma minősítése, az informatikai tudás és a családi háttér. Végül legkevésbé fontosnak a diplomák számát tartották a hallgatók. A rangsor összhangban lehet azzal, hogy a diákok nagy része a szociális területen képzelel el karrierjét. A karriert befolyásoló tényezők esetén a férfi és női hallgatók hasonlóan vélekedtek, de a diploma minősítése az egyedülállóak szerint szignifikánsan (0,026) fontosabb, mint a már házasság vagy élettársi kapcsolatban élőknek.

3. MI A CSALÁD, ÉS MI BEFOLYÁSOLJA AZT A DIÁKOK SZERINT?

A továbbiakban a családdal kapcsolatos állításokat értékelték a hallgatók, illetve hogy mi befolyásolja későbbi családi életüket a felsorolt tényezők közül. A nyitott kérdés esetén, hogy mit jelent számukra a család, elég egyöntetű válaszokat adtak a diákok: biztonság, stabil érzelmi háttér, összetartozás, közösség, anyagi és érzelmi segítség, szeretet, nyugalom és béke. Mindezek a lelki jóllét elemei, és tükrözik az érzelmi elismerést is. A családdal kapcsolatos zárt kérdések fontossági sorrendben a 6. táblázatban láthatók.

KÖZELKÉP

6. táblázat. Mi a fontos a diákoknak a családdal kapcsolatban, az állítások fontossági sorrendben (1–5 Likert-skála átlaga és szórása) (N=90)

Állítások	Átlag	Szórás
A család megadja az embereknek az érzelmi elismerést.	4,37	0,81
A család biztosítja az embereknek a lelki jólétet.	4,34	0,95
A család fontosabb, mint a karrier.	3,88	1,3
A család révén lehet csak boldog az ember.	3,71	1,14
A család áldozatokkal jár a szakmai életben, amit vállalni kell.	3,63	0,95

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

Összevetve a karrierrel kapcsolatos állításokkal kirajzolódik, hogy a diákok szerint első helyen a család áll, és a karrier csak másodlagos. Amellett, hogy a diákok erősen egyetértettek azzal, hogy a család megadja az embernek az érzelmi elismerést és biztosítja a lelki jólétüket, azzal is inkább egyetértettek, hogy a család fontosabb, mint a karrier, a család révén lehet csak igazán boldog az ember és a család áldozatokkal jár a szakmai életben, amit vállalni kell. Mindezen állításokkal kapcsolatban tehát a diákok körében nagy az egyetértés, és nem volt ebben eltérés a diákok neme vagy családi állapota szerint sem.

A következőkben azokat a tényezőket vizsgáljuk, melyek befolyásolhatják a diákok jövőbeli (vagy esetleg jelenlegi) családi életét (7. táblázat).

7. táblázat. Mi befolyásolja a jövőbeli családi életét, a tényezők fontossági sorrendben (1–5 Likert-skála átlaga és szórása) (N=90)

Befolyásoló tényezők	Átlag	Szórás
érzelmi intelligencia	4,53	0,753
kommunikációs készség	4,27	0,859
értelmi intelligencia	4,22	0,926
áldozatvállalás	4,12	0,885
pénz	3,8	1,134
karrierlehetőség	3,49	0,997
kapcsolati rendszer	3,37	1,258
utazási hajlandóság	3,33	0,994
szülők	2,91	1,135
nyelvtudás	2,62	1,361
szakmai tapasztalat	2,51	1,4
diploma minősítése	2,38	1,259
diplomák száma	2,18	1,195

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

KÖZELKÉP

A legfontosabb szempont az érzelmi intelligencia, a kommunikációs készség, de fontos az értelmi intelligencia, az áldozatvállalás és a kapcsolatrendszer is. Ezek a karrier esetén is az inkább fontos szempontok közt szerepeltek. A jövőbeli családi életet tekintve fontos még a karrierlehetőség befolyása is. A pénz is inkább fontos volt, akárcsak a karrier esetén, az utazási hajlandóság azonban itt kevésbé számít. Emellett a szülők hatását a jövőbeli családi életre viszonylag kicsire értékelik a diákok. A szakmai tapasztalat és a nyelvtudás a karrier esetén fontos szempont volt, de itt – érthető módon – inkább nem volt fontos. A legkevésbé fontosnak a diplomák számát tartották a hallgatók, akárcsak a karrier esetén, de ebben az esetben a diploma minősítése sem volt fontos szempont. A diákok családi állapota szerint nincs különbség az egyik tényező fontosságának megítélésében sem, nemek szerint azonban a férfiak szerint jobban befolyásolhatja jövőbeli családi életet a kapcsolatrendszer, a nyelvtudás és a szakmai tapasztalat, mint a nők szerint, összhangban a tradicionális nemi szerepekkel (lásd a 8. táblázatot).

8. táblázat. A családi életet befolyásoló tényezők fontossága (1–5 skála átlaga) nemek szerint

	Nők	Férfiak	t-próba szign.
Kapcsolatrendszer	3,17	4,11	0,003
Nyelvtudás	2,44	3,26	0,019
Szakmai tapasztalat	2,32	3,21	0,013

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

4. A KARRIER ÉS A CSALÁD FONTOSSÁGA, ÖSSZEEGYEZTETHETŐSÉGE ÉS IDŐZÍTÉSE

A továbbiakban néhány, a karrier és magánélet összehangolásával kapcsolatos állítást is értékelték a diákok. Ugyan kutatásunk alanyai jelenleg egyetemisták, de kíváncsiak voltunk milyen prioritásokat állítanak fel a munka és a magánélettel kapcsolatban.

9. táblázat. Egyetértés a karrier és a család összehangolásával kapcsolatos állításokkal, fontossági sorrendben (1–5 Likert-skála átlaga és szórása) (N=90)

Állítások	Átlag	Szórás
Számomra a család lelki jóléte fontosabb, mint az anyagi jóléte.	3,8	0,902
Az ember számára a karrier és a család ugyanolyan fontos.	3,23	1,227
Számomra a karrierépítés családi áldozatokkal jár.	2,96	1,038
A család lelki jólétét csak karrier lemondással lehet biztosítani.	2,3	0,953
A családot és a karriert nem lehet összeegyeztetni.	1,99	1,033

Forrás: Saját szerkesztés – „A fiatalok életpálya tervei” kutatás (2022)

KÖZELKÉP

A 9. táblázat szerint a legnagyobb egyetértés azzal kapcsolatban volt, hogy a család lelki jóléte fontosabb, mint az anyagi, és hogy a karrier és a család egyformán fontos. Inkább nem értettek egyet viszont azzal a diákok, hogy család lelki jólétét csak karrierlemondással lehet biztosítani, és hogy a családot és a karriert nem lehet összeegyeztetni. Arról, hogy a karrierépítés családi áldozatokkal jár megoszlottak a vélemények, a 2,96-os átlag az igen-is meg nem-is választ tükrözi. Az állításokkal való egyetértésben nem voltak szignifikáns különbségek a diákok neme és a családi állapota szerint.

A karrierépítés időzítését tekintve a diákok hatoda jelölte meg a 20–25 éves kort, valamivel több mint fele a 26–30 éves kort és csak harmaduk a 31 év feletti kort, és ebben nem volt különbség nemenként vagy családi állapot szerint. A családalapítást azonban kicsit későbbre tervezik a diákok. A diákok majdnem fele jelölte meg a 26–30 éves kort, és szintén majdnem fele a 31–35 éves kort, és csak páran tették ezt korábbi vagy későbbi időpontra, illetve ebben sem volt eltérés nemek vagy családi állapot szerint. Végül, hogy mikor lesz a legnehezebb összehangolni a munkát és a magánéletet, a fentiekkel összhangban, a diákok harmada a 26–30 éves kort, valamivel több, mint fele a 31–35 éves kort, és hatoda a 36–40 éves kort jelölte meg. Ez utóbbi arányok szintén nem tértek el nemenként vagy családi állapot szerint.

Összegzés

Dolgozatunkban a szociális területen tanuló egyetemisták karrier- és családterveit vizsgáltuk egy feltáró pilotkutatás tükrében Magyarország második legnagyobb egyetemén. A vizsgálatunk indoka, hogy az egyetemisták leendő munkáltatóinak ismerniük kell a hallgatók munkavállalási és magánéleti terveit, mivel a hagyományos szervezeten belüli, vagy esetleg szervezetek közötti vertikális előrelépés (Arthur – Khapova – Wilderom 2005) mellett az önvezérelt „protein” (Hall 1976, 1996, 2002) karrierelképzelés vált uralkodóvá. Ennek középpontjában a karrier egyéni értelmezése és az egyén értékeinek való megfelelése áll. Emellett a karrier- és a családtervek együttes vizsgálata kutatásunkban rokon a „kaleidoszkóp karrier” modellel (Sullivan – Mainiero 2007) is, mely szerint az egyén többek között a magánéleti terveihez is igazítja saját karrierjét.

Eredményeink szerint a karrier jelentése a diákok számára elsősorban megélhetési forrás és szakmai fejlődés, de önkiteljesedést, önmegvalósítást (önvezérelt „protein” karriertípus), (Hall 1976, 1996, 2002) is többen említették (elsősorban a női hallgatók). A hagyományos vertikális feljebb jutást (Arthur – Khapova – Wilderom 2005) viszonylag kevesen említették a karrier jelentése során (és inkább a férfi hallgatók), feltehetőleg a szociális terület elsődlegesen segítő jellege, és a kisebb várható jövedelmek miatt.

Érdekes eredmény, hogy a karriert, mint szakmai és társadalmi elismerést, a nyitott kérdésben alig említették a diákok, azonban a zárt kérdésben a karrier presz-

KÖZELKÉP

tíz szempontjait még valamivel fontosabbnak is vélték, mint az anyagi vonzatot. Ez utóbbi eredmény összhangban van azzal, hogy a szociális szakmában, illetve általában a közszférában alacsonyabbak a bérek, mint a versenyszférában (Feith – Kovácsné – Balázs 2006, Belényesi 2013). További magyarázat erre, hogy egyetemista populációról van szó, és a Sonda Ipsos korábban bemutatott kutatása szerint a karrier presztízs-szempontjai a magasabban iskolázott fiatalok körében hangsúlyosabbak. Azonban az, hogy a nyitott kérdésben a karrier anyagi vonzata jóval fontosabb volt, mint a szakmai és társadalmi elismerés, azt is jelentheti, hogy a diákok később elhagyhatják a szociális területet, és inkább a versenyszférában keresnek állást a magasabb bérek miatt. Emellett, ahogy már írtuk, a vizsgált hallgatói populáció társadalmi háttere viszonylag kedvezőtlen más régiókban fekvő egyetemekhez vagy más szakokhoz képest, és az alacsonyabban iskolázott, rosszabb anyagi körülmények között élő szülők gyermekei körében fontosabbak lehetnek az anyagi, mint a presztízs szempontok a karriert tekintve, a materiálisabb értékrendjük és az eltérő munkaértékek miatt (Bocsi 2015).

A karrierre ható tényezők megítélése során a diákok nagyon fontosnak tartották a szakmai tapasztalatot, és mivel jelenleg még tanulnak, ezeket pl. a szakmai gyakorlatok, valamint a tanulás melletti fizetett- és önkéntes munkavállalás során szerezhetik meg. A szakirodalom (Soós 2007) is rámutat arra, hogy a fiataloknál is elvárás a munkáltatók részéről a többéves munkatapasztalat, de ez nem mindig áll rendelkezésre. A kapcsolatrendszer hatását szintén nagyon fontosnak tartották a karrierre, összhangban a szakirodalommal (Wolff – Moser 2009, Granovetter 1973, Karcsics 2008). A Judge és szerzőtársai (1995) modelljében szereplő humántőke tényezők közül a nyelvtudást tartották inkább fontosnak, a diploma minősítése és az informatikai tudás szerepe csak másodlagos volt.

További eredmény, hogy a diplomák számát nem tartották fontos tényezőnek a karrier szempontjából, feltehetőleg mivel jelenleg az első (esetleg második, mester-szakos) diplomájuk megszerzése a fő feladatuk. A pszichológiai kompetenciák közül a kommunikációs készséget és az értelmi intelligenciát tartották legfontosabbnak, míg az érzelmi intelligencia csak közepesen fontos szempont volt. A Judge és szerzőtársai (1995) kutatásában szereplő motivációkat tekintve, az áldozatvállalás is megjelent, mint a karrierre ható tényező, feltehetőleg a család és karrier összehangolásának esetleges nehézsége és a szociális szakma jellege miatt. Végül a családi háttér hatását nem tartották fontosnak a hallgatók, szemben a Sonda Ipsos kutatásban megkérdezett fiatalokkal, feltehetőleg mivel itt csak egyetemisták szerepelnek, és a társadalmi háttérük is viszonylag kedvező.

A fiatalok véleménye viszonylag egységes volt a család jelentését tekintve, és elsősorban az érzelmi biztonságot és a lelki jóllétet emelték ki. Összhangban Englerrel (2018, 2020), a családalapítás fontos (bár nem a legfontosabb) feltétele a diákok szerint a karrier, a megfelelő anyagi háttér és a kapcsolatok. Emellett a család esetén mind az érzelmi, mind az értelmi intelligenciát fontosnak tartották a hallgatók,

KÖZELKÉP

valamint a jó kommunikációs készséget és az áldozatvállalást is. Emellett Englerrel (2018, 2020) összhangban jellemző a diákokra, hogy a szüleik hatását a jövőbeli családi életükre csekélynek vélik. Végül a nyelvtudás, a szakmai tapasztalat, a diplomák minősítése és száma nem volt fontos tényező a jövőbeli családi élet szempontjából.

További eredményünk, hogy a vizsgált szociális területen tanulóknak általában fontosabb volt a család mint a karrier, akárcsak a magyarországi egyetemistáknak (Engler 2018, 2020), illetve a magyarországi felnőtt népességnek (Tóth 2004). Az eredmény háttérében állhat az is, hogy – ahogy már írtuk – mintánkban felülreprezentáltak a hátrányos helyzetű diákok, akikre még inkább jellemző a családcentráltság (Engler 2011, Ceglédi 2018).

Az időzítést tekintve, összhangban Mohácsi és Juhász (2017) eredményeivel, a karrierépítés időben kissé megelőzte a családalapítást a fiatalok terveiben, bár elég nagy azok aránya is, akik ezt párhuzamosan tervezik (összhangban az orvostanhallgató nőkkel kapcsolatos kutatás eredményeivel (Feith – Kovácsné – Balázs 2006). Annak háttérében, hogy pilotkutatásunkban sokan voltak azok, akik a családalapítást és a karrierépítést egy időben tervezik az is állhat, hogy az országos átlagnál itt több a hátrányos helyzetű diák, akik közül sokan, Ceglédi (2018) eredményeivel összhangban, már egyetemi évek alatt is tartós párkapcsolatban élnek.

Eredményeink azt is mutatták, hogy a diákok viszonylag optimisták a karrier és család összeegyeztetésével kapcsolatban és ebben nem volt szignifikáns eltérés a diákok neme és családi állapota szerint. További eredmény, hogy annak ellenére, hogy a nemi szerepfelfogások egyre szimmetrikusabbá válnak az egyetemisták körében (Fényes – Pusztai 2020), a mintánkban levő férfiak inkább a hagyományos kenyérkereső szereppel azonosultak, és válaszaikban hangsúlyosabbak voltak a karriercélok, mint a nőknél. Ezzel összhangban, azzal az állítással, hogy a fiatalok számára fontosabb a karrier, mint a család a férfiak inkább egyetértettek, mint a nők. Az eredmény háttérében az is állhat, hogy a mi kutatásunk populációjában több a hátrányos helyzetű diák, akik körében általában kisebb a modern nemi szerepek elfogadottsága.

A diákok családi állapota szerint a család és karrier fontosságában azonban nem voltak eltérések, sőt furcsa módon még annak időzítésében sem. A karrier és családalapítás időzítésében nemenként sem voltak eltérések.

A kutatás korlátja, hogy pilotkutatásunkban ugyan a célzott populáció 60%-át sikerült elérni, de az eredményeket csak az adott egyetem szociális területen tanuló hallgatóira lehet általánosítani, ahol viszonylag magas a hátrányos helyzetű hallgatók aránya. Kutatásunk másik korlátja, hogy egy feltáró pilotvizsgálat nem alkalmas hipotézisek tesztelésére, ezt nagyobb, esetleg több egyetemre is kiterjedő valószínűségi mintán lehet majd megvalósítani. További terveink között szerepel a téma kvalitatív interjú vizsgálata, mivel egy kérdőíves lekérdezés nem alkalmas a mélyebb összefüggések feltárására. Továbbá tervezzük, hogy ebben a mintában összevetéseket végezzünk a diákok társadalmi háttere szerint, mivel vannak erre vonatkozó

KÖZELKÉP

adataink is, valamint a frissebb évfolyamok bevonásával növelni szeretnénk pilotkutatásunk elemszámát is.

Kutatásunk fontos tanulsága a leendő munkáltatók felé, hogy érdemes a fiatalok karrier- és családterveihez igazítaniuk HR-stratégiájukat. Eredményeink rámutatnak arra is, hogy a legfontosabb a diákoknak, hogy megfeleljenek saját elvárásaiknak, és a feltáró faktorelemzés szerint a diákok karriercéljai, a szakmai kapcsolatépítés mellett a saját elvárásoknak való megfeleléssel kapcsolódtak össze. Mindez összhangban van a modern karriermodellekkel (elsősorban az önvezérelt, proteín karrierkoncepcióval, és a „kaleidoszkóp karrier” modellel). Kutatásunk arra is rámutat, hogy a diákok karriercéljai már az egyetem alatt hangsúlyosak, és a karrierjük építését már ekkor meg tudják kezdeni például a diákmunkák által. Jó lehetőség emellett a manapság egyre népszerűbb duális képzések bevezetése is, ahol még inkább megismerkedhetnek a fiatalok a munka világával, és realisabb karrierterveket szőhetnek, mint a tapasztalatok hiányában. Ahogy láttuk az elemzésben, a diákok érzékelik a szakmai tapasztalatok fontosságát a karrierre, így a fenti találkozások a munka világával segíthetik a diákokat azzal is, hogy a munkatapasztalatokat feltűnethetik életrajzukban, ami előnyt jelent számukra a munkaerőpiacon.

Kutatásunk további tanulsága, hogy a fiatalok nemi szerepfelfogása ugyan változóban van (Fényes – Pusztai 2020), de vizsgálatunk szerint ezen a „nőiesnek” számító képzési területen, ahol arányaiban több a hátrányos helyzetű hallgató, a férfiak inkább a hagyományos nemi szerepeknek akarnak megfelelni. Érdekes azonban, hogy az, hogy a hallgató egyedülálló, vagy kapcsolatban van, ez nem befolyásolta sem a család és karrier fontossági sorrendjét, sem azok időzítését. Eszerint tehát a kapcsolatban lévő hallgatók sem helyezik időben előrébb a családalapítást, illetve a család fontossága is hasonló, mint a teljes mintában. Érződik emellett a diákok körében egyfajta naivitás is, hogy nem érzik a család és karrier összehangolásának nehézségeit, melynek oka, hogy még nincsenek ezzel kapcsolatos tapasztalataik, illetve nem szembesültek azzal sem, hogy ez a nők számára még jelenleg is nehezebb, mint a férfiaknak.

Irodalom

- Acker, J. (1990): Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society* 4(2): 139–158.
- Arthur, M. B. – Khapova, S. N. – Wilderom, C. P. (2005): Career success in a boundaryless career world. *Journal of Organizational Behavior* 26(2): 177–202. doi.org/ 10.1002/job.290
- Belényesi E. (2013): Karrier a közszektorban vs. szektorfüggő vezetői karrier? *Új Magyar Közigazgatás* (5): 1–14.
- Bocsi V. (2015): *A felsőoktatás értékmetszetei*. UMK, Budapest.

KÖZELKÉP

- Bocsi V. (2018): Karrier családdal vagy karrier egyedül? In: Engler Á. (szerk.): *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Oktatókutatók könyvtára 3. Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, Debrecen, 85–110.
- Brousseau, K. R. – Driver, M. J. – Eneroth, K. – Larson, R. (1996): Career pandemonium: Realigning organizations and individuals. *Academy of Management Perspectives* 10(4): 52–66.
- Ceglédi T. (2018): A karriernek alárendelt magánélet vagy a karrierhez nélkülözhetetlen magánélet? In: Engler Á. (szerk.): *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, Debrecen, 60–85.
- Czibere I. – Csoba J. (2011): A nők munkaerő-piaci hátrányai. In: Csoba J. (szerk.): *Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 114–132.
- Czibere I. (2008): *Gender ABC*. Debrecen, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. <https://mek.oszk.hu/13000/13058/13058.pdf> (Letöltve: 2023. 11. 05.)
- Dessler, G. – Sutherland, G. – Cole, N. D. (2005): *Human resources management in Canada*. Toronto, ON, Canada: Pearson Education Canada
- Engler Á. (2011): Tanulmányi pályafutás a magánéleti tervek tükrében. *Új Pedagógiai Szemle* 2011/11–12, 173–182.
- Engler Á. (2014): Dilemmák felsőfokon – hallgatók családalapítási tervei. *Kapocs* 13(1): 17–25.
- Engler, Á. (2018): *Future plans for university students*. Center for Higher Education Research and Development, Debrecen.
- Engler, Á. (2020): *Career Path and Family Life*. Ruzomberok, Verbum.
- Feith H. J. – Kovácsné Tóth Á. – Balázs P. (2006): Az ötödéves orvostanhallgató-nők karrier- és családtervei. *Lege Artis Medicinae* 16(6): 585–589.
- Fényes, H. – Mohácsi, M. – Pallay, K. (2021): Career consciousness and commitment to graduation among higher education students in Central and Eastern Europe. *Economics & Sociology* 14(1): 61–75.
- Fényes, H. – Mohácsi, M. – Pusztai, G. (2021): The Types and Predictors of Career Consciousness among Higher Education Students. *Journal of Economic Sociology* 22(5): 151–170. DOI: 10.17323/1726-3247-2021-5-152-171
- Fényes, H. (2021): Paid Work alongside Higher Education Studies as an Investment in Human Capital. *CEPS Journal* 11(2): 231–250. DOI: 10.26529/cepsj.691.
- Fényes, H. – Pusztai, G. (2020): Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében. *Szociológiai Szemle* 30(3): 49–69.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.

KÖZELKÉP

- Hall, D. T. (1976): *Careers in organizations*. Glenview, IL, Scott, Foresman.
- Hall, D. T. (1996): Protean careers of the 21st century. *The Academy of Management Executive* 10(4): 8–16. doi.org/10.5465/ame.1996.3145315
- Hall, D. T. (2002): *Careers in and out of organizations*. Foundations for Organizational Science, Sage.
- In, J. (2017): Introduction of a pilot study. *Korean Journal of Anesthesiology*, 70(6): 601–605.
- Judge, T. A. – Cable, D. M. – Boudreau, J. W. – Bretz Jr, R. D. (1995): An empirical investigation of the predictors of executive career success. *Personnel Psychology* 48(3): 485–519.
- Kapitány B. (2002): Gyermekvállalási kedv Magyarországon. In: Pongrácz T. – Spéder Zs. (szerk.): *Népesség – értékek – vélemények*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 23–34.
- Karcsics É. (2008): A karrier fogalma, tényezői és vonzereje egy 2001–2006 közötti hallgatói felmérés tükrében. *Tudásmenedzsment: A Pécsi Tudományegyetem TTK Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének periodikája* 9(1): 85–91.
- Kaufman, G. – Goldscheider, F. (2007): “Do Men „Need” a Spouse More than Women?: Perceptions of the Importance of Marriage for Men and Women.” *The Sociological Quarterly* 48(1): 29–46. https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2010.01924.x
- Koncz K. (2011): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jellemzői, mechanizmusa és következményei (The features, mechanism and results of gender-based segregation on the labour market). *Közgazdasági Szemle* 58(1): 74–94.
- Lovász A. – Cukrowska-Torzewska E. – Szabó-Morvai Á. (2018): Karrier gyermekvállalás előtt és után. In: *Munkaerőpiaci tükrök 2017*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 161–163.
- Makay Zs. – Domokos T. (2018): Társadalmi újratermelés – a magyarországi ifjúság demográfiai folyamatai. In: Székely L. (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Kutatópont Kft., Budapest, 77–106.
- Mohácsi M. – Juhász T. (2017): Karrier- és családtervezési kérdések feltárása nappali tagozatos egyetemi hallgatók körében empirikus vizsgálat alapján. In: Resperger R. – Czeglédy T. (szerk.): *Geopolitikai stratégiák Közép-Európában [nemzetközi tudományos konferencia, Sopron, 2017. november 9.]*: Tanulmánykötet. Soproni Egyetem Kiadó, Sopron, 379–389.
- Mucić, M. – Devedžić, M. (2018): “Marriage postponement with male population in the Republic of Serbia.” *Zbornik Matice Srpske Za Drustvene Nauke* 167, 489–498. 10.2298/ZMSDN1867489M

KÖZELKÉP

- Nagy B. (1997): „Karrier női módra” In: Lévai K. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1997*. TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, Budapest, 35–51.
- Nagy B. (2005): Nők a vezetésben. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*. TÁRKI Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 44–56.
- Pongrácz T-né – S. Molnár E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások: jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest, 192–206.
- Pusztai G. – Fényes H. – Engler Á. (2022): The Effect of Socioeconomic Status and Religiosity on Hungarian Young Adults' Marriage Behavior. *Journal of Social Studies Education Research* 13(4): 78–96.
- Schein, E. H. (1996): Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century. *Academy of Management Perspectives* 10(4): 80–88.
- Somlai P. – Tóth O. (2002): A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio* 11(3): 339–349.
- Somlai P. (2013): *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Sonda Ipsos (2012): Min múlik a karrier. https://szimpatika.hu/cikkek/3681/min_mulik_a_karrier (Letöltve: 2023. 01. 20.)
- Soós, J. K. (2007): Karrier összehangolása egyéni és szervezeti szinten. *Munkaügyi Szemle* 2007/4: 20–24.
- Sullivan, S. E. – Mainiero, L. (2007): Kaleidoscope Careers: Benchmarking Ideas for Fostering Family Friendly Workplaces. *Organizational Dynamics* 36(1): 45–62.
- Super, D. E. (1984): A life-span, life space approach to career development. In: Brown, D. – Brooks, L. (eds.): *Career Choice and Development*, Jossey-Bass, San Francisco. 192–234.
- Sztáray-Kézdy É. – Drjenovszky, Z. (2021): Hungarian Stay-at-Home Fathers: A New Alternative for Family Wellbeing. *Social Sciences* 10: 197. DOI: 10.3390/socsci10060197
- Teichler, U. (2011): Bologna – Motor or Stumbling Block for the Mobility and Employability of Graduates? In: Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.): *Employability and Mobility of Bachelor Graduates in Europe. Key Results of the Bologna Process*. Boston, Taipei: Sense Publishers Rotterdam, 3–42. DOI: 10.1007/978-94-6091-570-3_1
- Tóth, O. (2004): The Hungarian family. *Families in Eastern Europe* 5, 121–139. Emerald Group Publishing Limited

KÖZELKÉP

- Tucker, M. B. (2002): "Marital values and expectations in context" In: Waite, J. – Bachrach, C. – Hindon, M. – Thomson, E. (eds.): *The ties that bind: perspectives on marriage and cohabitation*. Walter de Gruyter, New York, 166–187.
- Tuckman, B. (1974): An Age-Graded Model for Career Development Education. *Journal of Vocational Behavior* 4(2): 193–212. doi.org./10.1016/0001-8791(74)90104-3
- Wahhaj, Z. (2018): "An economic model of early marriage." *Journal of Economic Behavior and Organization* 152, No C:147–176. 10.1016/j.jebo.2018.06.001
- Wolff, H. G. – Moser, K. (2009): Effects of networking on career success: a longitudinal study. *Journal of Applied Psychology* 94(1): 196.

KÖZELKÉP

Tudás, hatalom és diskurzusok Teun A. Van Dijk kritikai diskurzuselemzésében

SARÁNY ORSOLYA¹

ABSZTRAKT

A kritikai diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis, újabban Critical Discourse Studies – CDA/CDS) a szövegek, diskurzusok és a hatalom (power), uralom (dominance), hatalmi visszaélések (power abuse) és a társadalmi egyenlőtlenségek közti viszonyrendszert vizsgálja. A kritikai diskurzuselemzés multidiszciplináris elemzési perspektíva, amely nemcsak a szöveg – azaz a mikroszint – és annak környezete – makroszint – közti kölcsönhatásokat vizsgálja, célja, hogy felfedje a társadalmi egyenlőtlenségeket, felszínre hozza a hatalommal való visszaélés formáit, módoszatait. A CDA képviselői elköteleződtek a társadalmi egyenlőség és az igazságosság mellett. Jelen tanulmány a kritikai diskurzuselemzés egyik kiemelkedő képviselőjének, Teun A. Van Dijknak a munkásságát mutatja be, érintve a kritikai diskurzuselemzés gyökereit, felhasználási lehetőségeit, bemutatva Teun A. Van Dijk megközelítésének kulcsfogalmait. A tanulmány célja megmutatni, hogyan köti össze a tudást, a hatalmat és a diskurzusokat Van Dijk, különös figyelmet fordítva a Van Dijk-féle társadalmi tudat bemutatására.

KULCSSZAVAK: Teun A. Van Dijk, kritikai diskurzuselemzés, tudás, hatalom, hatalmi viszonyrendszerek

ABSTRACT

Knowledge, power and discourses in Van Dijk's Critical Discourse Analysis

Critical Discourse Analysis (or Critical Discourse Studies – CDA/CDS) examines the relationship between texts, discourses and power, dominance, power abuses and social inequalities. Critical discourse analysis is a multidisciplinary research perspective, which not only examines the interactions between the text, the micro level and its surroundings, the macro level, but its main goal is to uncover social inequalities, expose the forms and modalities of abuse of power. The representatives of CDA are committed to social equality and justice. Present paper presents the work of one of the outstanding representatives of Critical Discourse Analysis, Teun A. Van Dijk, by presenting the history and possibilities of CDA, and also the key elements of Van Dijk's approach. This study aims to show how knowledge, power and discourse are connected in Van Dijk's Critical Discourse Analysis.

KEYWORDS: Teun A. Van Dijk, critical discourse analysis, knowledge, power, power relations

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program; e-mail: saranyorsi@gmail.com

KÖZELKÉP

Bevezető

A 20. század utolsó évtizedeiben kialakult kritikai diskurzuselemzés szövegek, beszédek és hatalom, uralom, társadalom közti viszonyrendszert vizsgálja, célja, hogy egy adott társadalmi csoportban fellelhető diskurzusokon, illetve ezek strukturális jellemzőin és funkcióin keresztül leképezze a társadalmi struktúrákat. A kritikai diskurzuselemzés célja, hogy ezen szövegek és beszédek elemzésével a felszínre hozza és megértse a hatalmi visszaélések különböző formáit, bemutassa, hogyan épülnek, termelődnek (újra) a társadalmi egyenlőtlenségek. Így a kritikai diskurzuselemzés alkalmas a nemi egyenlőtlenségek, rasszizmus, nacionalizmus, antiszemitizmus stb. (újra)termelődésének vizsgálatára, fókuszba pedig a médiadiskurzusokat, politikai diskurzusokat, illetve intézményi és szervezeti diskurzusokat – iskola, tudományos szféra, igazságszolgáltatás stb. – helyezi (Van Dijk 2015a).

A kritikai diskurzuselemzés abban különbözik a diskurzuselemzések többi fajtájától, hogy képviselői elköteleződnek ezen hatalmi visszaélések felszínre hozatala mellett, feladatuknak tekintik bemutatni azokat a módszereket, ahogy a hatalmi elitek (újra)termelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, s azt, hogy harcoljanak az elnyomás ellen. Erre hivatkozva, Van Dijk (2015a: 466) úgy véli, hogy a kritikai diskurzuselemzést inkább lehet „*politikailag elkötelezett diskurzuselemzők szociális mozgalmaként*” jellemezni, mint önálló tudományterületként.

A kritikai diskurzuselemzés *makró és mikró szintű hatalmi visszaélések vizsgálatakor is alkalmazható*. Míg mikroszinten adott csoportok tagjai közti interakciók által lehet a hatalmi visszaélések formáit vizsgálni – például, hogy milyen elitek ideológiai jelennek meg adott csoportok beszélgetésében –, makroszinten a csoportok és szervezetek közti struktúrák és kapcsolatok vizsgálatával lehet ugyanezeket az eseteket elemezni. Így például (Van Dijk 2015b), amennyiben azt elemezzük, hogy a médiadiskurzus hogyan járul hozzá a hatalmi visszaélések fenntartásához, egyrészt meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan működnek a szerkesztőségek, hogyan zajlik a hírközlés folyamata – ez alkotja a mikroszintet. Másrészt meg kell néznünk, milyen a médiaorgánumok kapcsolata a kormánnyal, politikai szereplőkkel, szociális szereplőkkel és a többi – ezeket nevezi Van Dijk szimbolikus eliteknek –, ez lesz a makroszint. Csak mindkét szinten vizsgálva kaphatunk teljes képet arról, hogy *ki, miért és milyen szöveget akar eljuttatni* a csoporttagokhoz, illetve, hogy *ki, mit, mikor, hogyan és miért hallhat, olvashat*. S ezek a kritikai diskurzuselemzés fő kérdései.

A két szintet – *makro és mikro – nem szabad kettéválasztani*. Hiszen a makroszintű rendszerek lesznek hatással arra, hogy mi „kerül” a mikroszintet alkotó egyének elé. Az egyének pedig mindennapi interakcióikba beépítve ezeket az információkat állandóan újratermelik a makroszintet alkotó csoport(ok), elitek érdekeit, vagy éppen ellenállnak ezeknek. Az *információk eljuttatásában, és az újratermelésben* – azaz mindkét szinten – *a szövegnek és beszédnek döntő szerepe* lesz, a két szintet pedig egy kognitív felület köti össze. Ezt a felületet az egyének tudatában kialakuló repre-

KÖZELKÉP

zentációk alkotják. Van Dijk szerint ez a kognitív kötőszövet – amely szempontot a diskurzuselemzéseket folytatók gyakran figyelmen kívül hagynak – az, ami az olyan mikro-makro folyamatok között teremt kapcsolatot, mint a társadalom, diskurzusok és a társadalmi tudat közti viszonyrendszer. A szerző kiemeli:

„Meggyőződésünk, hogy ahhoz, hogy összefüggésbe hozzuk a diskurzust és a társadalmat, és ebből adódóan a diskurzust és az uralom, valamint az egyenlőtlenség újratermelését, részletesen meg kell vizsgálnunk a társadalmi aktorok tudatában rejlő társadalmi reprezentációk szerepét. Egészen pontosan azt reméljük, hogy kimutathatjuk: a diskurzus és uralom között a társadalmi tudat a szükséges elméleti (és empirikus) »érintkezési felület« – ha nem a »hiányzó kapocs.« (Van Dijk 2001: 443)

Jelen tanulmányban ezt az érintkezési felületet mutatom be. Részletezve mit ért Van Dijk a (társadalmi) tudás alatt, hogyan bővül, épül a (társadalmi) tudás, hogyan alakítanak ki az egyének reprezentációkat a különböző diskurzusokról, illetve hogyan lehet a diskurzusok által befolyásolni ezeket a reprezentációkat. Azaz a tudás alakításával hogyan lehet az aszimmetrikus hatalmi berendezkedéseket kialakítani és fenntartani. Fontosnak tartottam ezt a vetületét kiemelni a Van Dijk-i diskurzuselemzésnek mivel, noha jelentek meg jó átfogó művek a (Van Dijk-féle) kritikai diskurzuselemzésről magyar nyelven – lásd P. Szilczl 2019, Van Dijk 2001, Bánhegyesi 2010, Zombory 2008, Géring 2008a –, a tudás, diskurzus és társadalom hármását részletesen egyetlen írás sem elemzi. Pedig Van Dijk rendkívül részletes modellt alkotott meg arról, hogy mit tart ő tudásnak, hogyan épül a tudás, illetve hogyan lehet valakinek a tudását befolyásolni a diskurzusok által. S a befolyásolás által hatni a társadalmi berendezkedésekre. A tanulmány erre a folyamatra koncentrálna. Azonban mielőtt erre rátérnék, röviden írok a kritikai diskurzuselemzés kialakulásáról, illetve arról, hogyan is karakterizálható Van Dijk kritikai diskurzuselemzése.

A kritikai diskurzuselemzés kialakulásáról röviden

A kritikai diskurzuselemzés az 1960-as, 1970-es években alakult ki, az irányzat formálódásához több tudományterületen a nyelv és nyelvhasználat vizsgálatának megváltozása, több szerző munkássága is hozzájárult (Van Dijk 2022). Van Dijk² szerint a 20. században több tudományterületen – nyelvészet, irodalomtudomány, pszichológia, szociológia vagy antropológia – a nyelvvel foglalkozó elemzések tárgya átalakult: a szavak, mondatok és azok jelentésének elemzéséről a hangsúly áttevődött a komplex egységek elemzésére, a szavak grammatikájáról, morfológiájáról ezen

² Részletes összefoglaló a kritikai diskurzuselemzés előzményeiről: Van Dijk (1983).

KÖZELKÉP

komplex egységek szemantikai, szociolingvisztikai, filozófiai vizsgálatára (Carver 2004). A komplex egységek alatt a szerző a diskurzusokat, a komplex szöveg- és beszédegységeket érti, amelyek több mondatból, bekezdésből állnak, illetve a nagyobb struktúrákat, mint az érvelés, narráció stb.

Van Dijk (2022) szerint a nyelv és nyelvhasználat tanulmányozásának ezen interdiszciplináris kiterjedése kilépett az egyszerű lingvisztika hatásköréből, és az több tudományterületen megjelent. Így például az antropológia és a kommunikáció etnográfiaja kibővítette a nyelvhasználatról szóló elemzéseit komplex kommunikációs események vizsgálatára, a szociolingvisztika a fonológia és a fonetika társadalmi alapú változataira összpontosított, a pszicholingvisztika a nyelvhasználat kognitív oldalát kezdi vizsgálni, a szociológia a szöveg és a kommunikációs helyzet dinamikája közti átmenetet elemzi. Azaz egyre több tudományterület kezdett a diskurzusokkal és azok formáival, a kommunikációs helyzetekkel, általában a diskurzusok és a társadalom kapcsolatával foglalkozni. A szerző szerint:

„Egyre inkább elfogadottá vált, hogy a nyelvi rendszerek és a nyelvhasználat nem autonóm, és így a verbális kommunikáció elválaszthatatlanul kapcsolódik az interakció funkcióihoz és szociális környezetéhez: ezáltal a nyelv és diskurzus formái így megjelölik vagy »jelzik« a releváns társadalmi paramétereket és meghatározott fajta társadalmi cselekvés megnyilvánulásaként kezelik azokat.” (Van Dijk 1983: 22)

A diskurzuselemzés tehát társadalom és humán tudományok területén több tudományágban jelent meg, s a diskurzus sokkal összetettebb fogalommá vált, mint a szavak és jelentésük tanulmányozása. A diskurzuselemzés pedig azon alapult, hogy amikor a nyelv segítségével az igazságot megmutatjuk, akkor nem egy eleve létező igazságot mutatunk be, amelyet a nyelv kifejez,

„Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyelv az egyetlen olyan eszköz, amelyen keresztül »életformáink« kifejeződnek, amellyel megteremthetjük és kifejezhetjük szubjektívitasunkat, társadalmi tevékenységeket fejleszthetünk ki és gyakorolhatunk, hatalmi helyzeteket próbálhatunk ki és erősíthetünk meg.” (Carver 2004: 144)

Van Dijk (2022) azonban kiemeli: a kritikai diskurzuselemzés nem a felsoroltak mellett létező újabb tudományterület, nem a diskurzuselemzéseknek egyik fajtája. Az inkább egy perspektíva, egy elemzői attitűd, amelyet bármely diskurzuselemzés során, bármely tudományterületen lehet alkalmazni. Így leszögezett módszertan sem társul hozzá, alkalmazható többek között etnográfiában, lingvisztikában, de nagy szövegtestek számítógépes elemzésében is. Az elemzői attitűd pedig abban

KÖZELKÉP

nyilvánul meg, hogy a szerző elköteleződik a hatalmi visszaélések felszínre hozatala mellett:

„A CDS képviselői és kutatásaik szociálpolitikailag elköteleződtek a társadalmi egyenlőség és igazságosság mellett. Kifejezetten érdekli őket a hatalommal való visszaélés diszkurzív (újra)termelése és az efféle uralommal szembeni ellenállás. Céljaikat, elméleteiket, módszereiket és adataikat, illetve egyéb tudományos gyakorlatukat úgy választják ki, hogy azok tudományosan hozzájáruljanak ezekhez az ellenállásokhoz. A CDS inkább problémaorientált mintsem tudományterületorientált, és multidiszciplináris megközelítést igényel.”
(Van Dijk 2015b: 63)

Ez a kritikai attitűd jelenti a kritikai diskurzuselemzés másik fontos gyökerét. Van Dijk (2015a: 466) szerint a kritikai diskurzuselemzés ezen perspektívája a második világháború előtti frankfurti iskola kritikai elméletéből is eredeztethető. Azonban leginkább a kritikai nyelvészethez köthető – amely az Egyesült Királyságban és Ausztráliában volt elterjedt –, s amely szintén a nyelv és a diskurzusok kritikai elemzésére koncentrált, ezek segítségével tárta fel a hatalmi visszaéléseket és nyelvi egyenlőtlenségeket. A kritikai diskurzuselemzés az 1990-es években válik le a kritikai nyelvészetről, az előbbi irányzat képviselői bírálják a kritikai nyelvészeti művelőit, mivel szerintük azok csak a szövegstruktúrákat elemzik, s nem térnek ki elég részletesen arra, hogy mely szöveget kik és miért helyeztek el adott politikai és szociális környezetekbe, adott társadalmi csoportokba (P. Szilczl 2019). Tehát a kritikai diskurzuselemzés nem(csak) azt vizsgálja, hogy az adott csoportokban milyen szövegek, beszédek terjednek, s elfogadottak, s ezáltal milyen valóságokat teremtenek, hanem azt (is), hogy *miért* azok a szövegek, beszédek terjednek, elfogadottak, s *kinek az érdekeit szolgálják*. Ahogy a szerző összefoglalja:

„A kritikai diskurzustanulmányok már az 1970-es évek vége óta szisztematikusan vizsgálja annak módjait, ahogy a társadalmi és politikai hatalom megerősödik vagy ellenállásba ütközik a szövegekben és beszédekben, például az (anti)rasszizmus, szexizmus, klasszizmus vagy az uralom, elnyomás és szolidaritás egyéb formáinak tanulmányozása során.” (Van Dijk 2022: 4)

A (Van Dijk) kritikai diskurzuselemzés alapjai

Tehát, a kritikai diskurzuselemzés, Teun A. Van Dijk meghatározásában, elsősorban azt vizsgálja, hogy adott szociális és politikai környezetben a hatalommal való visszaélés, egyenlőtlenségek formái szövegeken és beszédeken keresztül hogyan válnak elfogadottá, hogyan reprodukálódnak, illetve, hogy a környezet hogyan áll ellen

KÖZELKÉP

ezeknek a törekvéseknek. A kritikai diskurzuselemzés tehát nemcsak a szövegeket és beszédek strukturális jellemzőire kíváncsi, hanem pontosan egy adott csoportban fellelhető szövegek és beszédek struktúráin keresztül képezi le a csoportviszonyokat, társadalmi struktúrákat (Van Dijk 2015a, Van Dijk 2018). Ennek fényében, a szerző szerint a kritikai diskurzuselemzés kifejezetten azon csoportokat és szervezeteket, illetve ezek vezetőit veszi górcső alá, amelyek közvetlen vagy közvetett módon irányítják a nyilvános diskurzusokat (public discourses). Ezeket a vezető intézményeket és személyeket nevezi a szerző szimbolikus eliteknek. Ezek az elitek alatt pedig a politika, az oktatás, kultúra, gazdasági korporációk, illetve a tömegmédiák képviselőit érti (Van Dijk 2015b). A kritikai diskurzuselemzés, pedig azokat az eseteket elemezi, amikor a szimbolikus elit visszaél hatalmával, és úgy formálja a nyilvános diskurzusokat, hogy az az elit céljait szolgálja, s hatalmát állandóan újratermelje. Ezt nevezi Van Dijk uralomnak (dominance).

„Az uralmat úgy definiáljuk, mint az elitek, intézmények vagy csoportok által történő társadalmi hatalomgyakorlást, melynek a társadalmi egyenlőtlenség a következménye, ideértve a politikai, kulturális, etnikai, faji, nemi és osztályegyenlőtlenséget. Ez az újratermelési folyamat magában foglalhatja a diskurzushatalom kapcsolatok olyan »módozatait« is, mint egyebek mellett az uralom többé-kevésbé közvetlen vagy nyílt támogatása, gyakorlása, reprezentációja, legitimitációja, tagadása, elbagatellizálása vagy éppen leleplezése.”
(Van Dijk 2001: 442)

A szimbolikus elitek hatalma különböző forrásokból ered, illetve ezen erőforrásokhoz való privilegizált hozzáféréseken alapszik. Ezek lehetnek egyrészt materiális erőforrások, mint tőke, tulajdon, másrészt lehetnek szimbolikus erőforrások, mint tudás, státusz, hírnév, és hozzáférés a nyilvános diskurzusokhoz. Ezen erőforrásokra alapozva lehet hatalma az elitnek. A hatalom pedig Van Dijk értelmezésében a kontrollban nyilvánul meg: az eliteknek annál nagyobb a hatalma minél több területen, minél több csoportot tudnak ellenőrizni (Van Dijk 2015b). Van Dijk szerint ez a kontroll egyrészt a cselekvésre, másrészt a gondolkodásra is kiterjedhet. A kontroll, a szerző szerint, alapulhat az erőre, erőszakra is – például katonai, rendőri, vagy férfierő –, de lehet kognitív is. A kognitív kontroll – amely a modern korban inkább elterjedtebb – fő eszközei a meggyőzés, színlelés és manipuláció. A kognitív kontroll célja, hogy valakinek a gondolkodását, s ezáltal viselkedését úgy alakítsák, hogy az az elit érdekeit szolgálja, s ezáltal hatalmát fenntartsa. Van Dijk szerint pont ez a kritikai diskurzuselemzés kulcseleme: a kognitív ellenőrzés, kontroll általában szövegek és beszéd által zajlik:

„Mások gondolkodását irányítani elsősorban a szöveg és a beszéd egyik funkciója. Jegyezzük meg, hogy azért az ilyen tudatirányítás nem mindig nyilván-

KÖZELKÉP

valóan manipulatív. Ellenkezőleg, az uralom gyakorolható és reprodukálható a szöveg és beszéd azon finom, ismétlődő, mindennapi formáin keresztül, amelyek »természetesnek« és egészen »elfogadhatónak« tűnnek. (Van Dijk 2001: 448)

A szerző szerint pedig pontosan ezért van szükség a kritikai diskurzuselemzésre, hiszen ennek segítségével meg lehet vizsgálni annak módját, ahogy a diskurzusok az emberek tudatát irányítják, azokat a diskurzusstratégiákat, amelyek hatására a tudatirányítás, az uralom „elfogadhatónak” és „természetesnek” tűnik. Azt, amikor a tudatirányítást elfogadják, és a csoporttagok szabad akaratukból a szimbolikus elit érdekei szerint cselekszenek, Van Dijk hegemoniának hívja. A hegemonia fenntartása, de általában a hatalmi elit pozíciójának, érdekeinek legitimálása állandó megerősítést igényel. Ez a megerősítés pedig szintén diszkurzív és kommunikatív módon történik (Van Dijk 1994).

A különbség a Van Dijki kritikai diskurzuselemzés és a diskurzuselemzések többi iskolája³ között pedig pontosan Van Dijknak a szociokognitív megközelítésében rejlik⁴. Azaz, hogy a szerző szerint a hatalmi visszaélések formáit csak a diskurzus, észlelés/ismeret/tudat (cognition), azaz a kognitív felület, valamint a társadalom, kontextus háromszögében érdemes vizsgálni. A szerző szerint, míg a diskurzustanulmányok általában a diskurzusok és a társadalom viszonyát vizsgálják, addig az általa használt szociokognitív diskurzuselemzés a diskurzusstruktúrákat egy

³ A kritikai diskurzuselemzés iskoláinak összefoglalói: Géring (2005, 2008a, 2008b).

⁴ A CDA szociokognitív elemzésének széles nemzetközi szakirodalma van – jelen tanulmányban erre részletesen nem tudok kitérni, azonban néhány kiemelkedő szerző megközelítését felvillantánám. Ruth Wodak (2006) – a CDA szintén kiemelkedő alakja szerint is – az alapvetően interdiszciplináris jellegű társadalmi problémák megértésével és magyarázatával foglalkozó elemzéseknek szükségszerűen részük kell legyen a megismerési (cognition) és a szociokognitív megközelítéseknek is. A szerző szerint a CDA-ban még nem született olyan egységes elméleti keretrendszer, amely lehetővé tenné a megismerés, tudat és a társadalom közti kapcsolat vizsgálatát. Ugyanakkor kiemeli: fontos a különböző elméleti iskolákban kidolgozott fogalmi eszközök elméleti szintézisével foglalkozni. Ilyen fogalmak Foucault diszkurzív formációja, Bourdieu habitusa, Halliday és Bernstein kódja és regisztere. Ezek a fogalmak segíthetnek megérteni ezeket a bonyolult folyamatokat. A Wodak-féle diskurzustörténeti iskola alapja, hogy a nyelvhasználat vizsgálatakor elengedhetetlen a történeti környezet, kontextus ismerete is, hiszen csak a környezetben keresztül érthetjük meg pontosan a kommunikációs helyzeteket.

A kontextus fontos eleme a Fairclough-féle (1989, 1995, 2001) kritikai diskurzuselemzésben is. Fairclough szerint a szövegeket önmagukban nem lehet megérteni, szükséges azt a társadalmi környezethez illeszteni, amely társadalmi környezet terméke az adott szöveg, amely társadalmi környezet jelenségei bele vannak ágyazva a szövegbe. Egy adott szöveget mindig csak más szövegekhez és más társadalmi kontextusokhoz hasonlítva lehet elemezni. Ehhez kapcsolódóan Van Leeuwen (2009: 144) a következőképpen fogalmaz: „A diskurzus egyfajta szociális kogníció. A szövegek a társadalmi gyakorlatot reprezentálják, átalakítják, rekontextualizálják. Valamely társadalmi vagy történelmi környezetben mindig valakinek az érdekeit szolgálják.”

Wodak és Fairclough (1997) összegzi is a CDA legfontosabb tanait, kiemelve a diskurzusok kognitív dimenzióját, hogy a szövegek és beszédek mindig kulturálisan, ideológiailag, szociálisan beágyazottak, azaz a kontextus és a szöveg között pontosan a kognitív felület lesz a kötőszövet.

KÖZELKÉP

komplex szociokognitív felületen keresztül köti a társadalmi struktúrákhoz (Van Dijk 2018). Ez a kognitív komponens foglalkozik a tudással, elmével, memóriával, de különösképpen azokkal a kognitív folyamatokkal és reprezentációkkal, amelyek részt vesznek a diskurzusok termelésében és megértésében (Van Dijk 2015b). Ezeket figyelembe véve Van Dijk (2018) szociokognitív diskurzuselemzése nemcsak a diskurzus jellemzőivel, üzenetével, kibocsátójával foglalkozik, hanem az éppen folyó kommunikációs helyzet közös talajával (Common Ground), a közösségi tudással, a csoportattitűdökkel és -ideológiákkal is. Mindezek mellett a diskurzus befogadója is fontos. A szerző kiemeli: a diskurzuselemzésben az egyének szövegekről és beszédekről alkotott mentális reprezentációjának is kiemelkedő a szerepe (Van Dijk 2021).

Van Dijk meghatározása szerint:

„A diskurzusstruktúrák és a társadalmi struktúrák eltérő természetűek, és csak a nyelvhasználók, mint egyének, és mint társadalmi aktorok mentális reprezentációin keresztül kapcsolhatók össze. Tehát, a társadalmi interakciók, társadalmi helyzetek és társadalmi struktúrák csak az emberek adott társadalmi környezetről alkotott interpretációin keresztül befolyásolhatják a szöveget és a beszédet. És fordítva, a diskurzusok is csak ugyanezen a felületen, a mentális modellek, tudás, attitűdök és ideológiák kognitív felületén keresztül befolyásolhatják a társadalmi interakciókat és társadalmi struktúrákat.” (Van Dijk 2015b: 64)

Mielőtt részletesen kitérek arra, hogyan is történik ez a befolyásolás, mi pontosan a tudás Van Dijk szerint, s ezt hogyan lehet manipulálni, néhány alapfogalmat röviden tisztázok.

Mint arra már korábban beszéltem, Van Dijk megpróbálja munkáiban a *makro- és mikro*folyamatok összekötni, s arra is reflektál, hogy ezeket a folyamatokat, ahogy a fentebbi idézet is felvázolja, *hogyan befolyásolják kölcsönösen egymást*. Példaként megemlíti, hogy az egyének minden egyes kommunikációs helyzetben több társadalmi csoport tagjaként vesznek részt – azaz befolyásolódnak a csoportok ideológiái, attitűdjei, diskurzusai által –, ugyanakkor a csoportok ideológiái, attitűdjei, diskurzusai mindig csak egyének, azaz csoporttagok által fejeződnek ki. Azonban ebbe a kifejeződésbe az egyén saját, szintén valahonnan eltanult ideológiái, attitűdjei, diskurzusai is beépülnek. Azaz a csoport befolyásolja az egyént, az egyén pedig a csoportot.

Ezt szem előtt tartva tesz éles különbséget Van Dijk a *személyes és társadalmi tudat* között: előbbi az egyéni emlékekre, tudásra, véleményekre vonatkozik, utóbbi egy közös talaj, amelyet adott társadalmi csoporthoz tartozó egyének osztanak. Ez az éles különbség átjárható. Az egyének személyes tudása befolyásolja a közösségben osztott társadalmi tudatot, hiszen minden egyén saját ismeretein, tudásán

KÖZELKÉP

át megszűrve értelmezi és fejezi ki a valóságot, azaz *interpretálja és reprezentálja a valóságot*. Ugyanakkor a társadalmi tudat befolyásolja az egyének ismereteit, tudását, hiszen az adja meg azt az értelmezési keretet, ahogyan látni kell a világot, szabja meg, hogy miről érdemes gondolkodni, és hogyan. Így a szociokognitív megközelítés központi eleme az egyén lesz, hiszen csak az egyén képes kapcsolódni – *mentálisan reprezentálni* – mindkét szinthez, a társadalmi tudat is csak az egyének tudatában „testesül meg”.

A CDA kulcseleme, a befolyásolás, manipuláció is mind-mind egyéni szinten valósul meg. A szimbolikus elitiek által elhelyezett diskurzusok is csak akkor válnak igazi erőforrássá, hogyha azokat az emberek beépítik saját tudásukba, s amikor sok egyén saját tudásába beépül egy, a szimbolikus elit által elhelyezett, s az elit érdekeit szolgáló információ, akkor alakul át a társadalmi tudat, s akkor tudunk befolyásolásról, manipulálásról, hatalommal való visszaélésről beszélni. Így nemcsak az információ elhelyezése lesz fontos, hanem az is, hogy az emberek *észleljék* azt, így az elitiek számára az észlelés körülményeinek, a kommunikációs helyzet kontextusának irányítása is fontos lesz, az üzenet el kell jusson az egyénekhez, de olyan környezetben, hogy az az elitiek érdekeit szolgálja.

Ebből a megfontolásból kiindulva, jelen tanulmányban is az egyének egyéni tudásával foglalkozom legrészletesebben, azzal, hogy az egyének milyen tudással rendelkeznek – bemutatva, hogy az egyéni tudás legnagyobb részben közösen osztott, társadalmi tudás –, s ezt hogyan bővítik. Ezen keresztül mutatom be azt a mechanizmust, ahogyan a társadalmi tudat összeköti a diskurzusokat és a hatalmat, uralmat.

A tudás mint a hatalom eszköze és a hatalmi visszaélések tere

Van Dijk (2011a, 2011b, 2012) szerint, noha a társadalom- és humántudományok kulcsfontosságú elemei a tudás és a diskurzusok, a két tudományterület vagy az egyik vagy a másik elemmel foglalkozott külön-külön, ezen két elem kölcsönhatásairól kevés munka született. Van Dijk ebből kifolyólag dolgozza ki nagyon pontosan a diskurzusok tudásra és a tudás diskurzusokra gyakorolt hatásának mechanizmusát, illetve azt, hogyan lehet a diskurzusok befolyásolása által az egyének tudását is befolyásolni. Jelen fejezetben ezt a folyamatot fogom részletezni.

A TUDÁS ÉS ANNAK TÍPUSAI

Van Dijk értelmezésében a tudás igazolt, indokolt, érvényesített hit, amelyet egy adott közösség tagjai közösen ismernek, tudnak. Olyan hitek összessége, amelyet az adott közösség tagjai természetesen ismertnek, magától értetődőnek tartanak, és amely hitek érvényesítése, igazolása az adott közösségek kritériumai vagy standard-

KÖZELKÉP

jai alapján történik. Ilyen kritériumok lehetnek a szerző szerint a megbízható megfigyelések, a különböző források vagy következtetések, illetve az úgynevezett tudáshatóságok, mint a média és az újságírók, a politika és a politikusok, az iskola és a tanárok stb. (Van Dijk 2011a). Ezek a standardok pedig közösségről közösségre, időről időre változ(hat)nak. A szerző szerint:

„Minden közösségnek, vagy egy közösség történelmi pillanatának megvannak a maga kritériumai, amelyek lehetővé teszik a csoporttagok számára, hogy megállapítsák, hogy egyes hiedelmeket tudásként kezeljenek és osszanak meg, míg másokat nem.” (Van Dijk 2005: 73)

Ám ahogy a tudásérvényesítő kritériumok, így maga a tudás is változik közösségről közösségre és időről időre. A szerző szerint tehát a tudás mindig relatív, és mindig az adott közösséghez kötődik. Ebből pedig az következik, hogy a tudás nem abszolút, nem független a tudó és hívő emberek közösségétől, illetve az is, hogy ami tudás egy közösségben, az lehet hamis hit egy másikban. Ez a relativitás pedig fordítva is működik: adott közösségben a tudást megkérdőjelezés nélkül elfogadják. Emellett, a tudás mindig kontextuális is: ami igazolt hitnek számít egy adott környezetben (például a mindennapi beszéd), nem biztos, hogy más környezetben (például szakértői környezet) is igazolt hitnek számít. Mindemellett, a tudás nem állandó, az, ami ma tudásnak számít, nem biztos, hogy a jövőben is annak fog számítani.

Van Dijk eltérő tudásfajtákat is meghatároz, véli a tudást különböző szempontok alapján kategorizálni lehet. Ilyen szempont a tudás célja, a sajátossága, konkrétsága, valóságalapja, a tudás tárgya, vagy éppen a tudás pontossága (Van Dijk 2005: 73). Ezek alapján egyrészt létezik kinyilatkoztató tudás, valamint a procedurális tudás, társadalmi tudás, valamint személyes tudás, általános tudás és szaktudás. A szerző emellett elkülöníti az absztrakt, például logikai tudást a konkrét tudástól, és a fiktív dolgokról alkotott tudást a valós dolgokról alkotott tudástól. A tudástípusok tárháza tovább bővíthető, állítja Van Dijk, *„a tudók kategóriái alapján, a tudás és a világ kapcsolata alapján, valamint a szóban forgó tudás típusa és szintje alapján”* (Van Dijk 2012: 588).

A szerző a tudás szintje alapján elkülöníti a következő tudástípusokat:

1. egyéni tudást – önéletrajzi tudás személyes tapasztalatokról;
2. személyközi tudást – két vagy több egyén közös tudása, amely közös személyközi kommunikáción, közös tapasztalatokon alapul;
3. csoporttudást – egy csoport tagjai által osztott tudás, amely közös tapasztalaton, vagy a csoporttagsághoz köthető tudáson alapul;
4. szervezeti vagy intézményi tudást – az intézmény vagy szervezet tagjai által megosztott társadalmi tudás;

KÖZELKÉP

5. nemzeti tudást – egy ország állampolgárai által osztott tudás. Ezt a tudásfajta általában az iskolában, valamint a tömegmédián keresztül sajátítják el az emberek, és az ország minden nyilvános diskurzusában feltételezett, valamint
6. kulturális tudást – az egy „kulturához” tartozó emberek által osztott tudás. A kultúra fogalma Van Dijk szerint homályos, mégis a szerző feltételezi, hogy az emberek azonosulnak legalább egy kultúrával, például a nyelv, a vallás, a történelem, szokások, származás vagy megjelenés alapján. Az adott kultúrához tartozók minden diskurzusa azonos kulturális tudást feltételez, ezt pedig kulturális diskurzusból lehet elsajátítani, először a családban, majd az iskolában, a médiából vagy éppen a barátokkal folytatott interakciókból (Van Dijk 2005: 78–80).

A kritikai diskurzus elemzés alapját a társadalmi tudás adja, amely, ahogy arra korábban reflektáltam „azokból a (hitelesített stb.) hitekből áll, amelyeket egy episztemikus közösség kompetens tagjai ismernek és hallgatólagosan magától értetődőnek tekintenek” (Van Dijk 2012: 153). Van Dijk szerint a kulturális tudás igazából az a társadalmi tudás, amely minden diskurzusnak és minden tudástípusnak az alapvető közös talaja, így minden diskurzusban feltételezett:

„Amit hagyományosan a »világról alkotott tudásnak« nevezünk, az a kulturális tudás. A kulturális tudás általában általános és absztrakt, ebből kifolyólag nem konkrét társadalmi vagy történelmi eseményekre vonatkozik, mint például oly gyakran a nemzeti tudás.” (Van Dijk 2005: 80)

A társadalmi tudást azonban nem lehet teljes mértékben elválasztani, elkülöníteni a tudás személyesebb, egyénfüggőbb fajtáitól, hiszen, ahogy arra korábban reflektáltam, a társadalmi tudás és a személyes tudás kölcsönösen befolyásolják egymást:

„A saját személyközi tudásunk egy adott specifikus eseményről – mint például a tegnap esti közös vacsora – lehet példája az általános, elvont vacsorákról alkotott tudásnak, és fordítva is, tanulhatunk az étkezés és a vacsorák általános tulajdonságairól a részletesebb, ad hoc és változatos esetek általánosításával és absztrakciójával.” (Van Dijk 2005: 74)

A TUDÁS ÉS A MENTÁLIS MODELLEK

Van Dijk szerint a tudást a különböző közösségek tagjai a hosszú távú memóriájukban tárolják, a fogalmakba, valamint a fogalmakat kategóriákba rendezve. A tudás kifejezésére, leírására az emberek mondatokat, állításokat használnak, amelyeket a nyelv segítségével fogalmaznak meg. A tudást pedig az emberek, különböző (meg-

KÖZELKÉP

bízható) diskurzusokból szerzik, vagy a konkrét személyes tapasztalatok absztrakciójában és dekontextualizálásából nyerik. Az adott közösségek tagjai pedig akkor aktiválják az általános, társadalmilag és kulturálisan osztott tudás különböző elemeit, amikor különböző helyzeteket, eseményeket stb. szeretnének megérteni, amikor szociális interakciókban vesznek részt, vagy éppen amikor diskurzusokat próbálnak értelmezni és előállítani. Ezeket a személyes tapasztalatokat pedig egyéni mentális modellekként reprezentálják az epizodikus emlékezetükben. A Van Dijk meghatározásban a

„[m]entális modellek olyan események vagy helyzetek szubjektív ábrázolásai, amelyekben egy személy egy adott időpontban, adott helyen, más (változó identitással és társadalmi szereppel rendelkező) szereplőkkel együtt vesz részt, konkrét célokkal, elköteleződve a művelet mellett.” (Van Dijk 2011b: 588)

Tehát a mentális modellek adott események memóriában tárolt személyes reprezentációi. Ezek azonban nemcsak az adott esemény történéseit, szereplőit tartalmazták, hanem az egyén személyes véleményeit, érzelmeit is. A mentális modellek felépítésekor az egyének egyrészt figyelembe veszik a diskurzusból, valamint a kommunikációs környezet mentális reprezentációjában kiszűrhető új információkat, a társadalmi tudásuk különböző elemeit, régi modelleket, azaz korábbi tapasztalatokat, valamint a mindezen új információkhoz fűződő véleményeket és érzéseket (Van Dijk 2012: 154). Tehát a mentális modellek multimodálisak lesznek, vizuális, audiális, szenzomotoros, értékelő vagy érzelmi információkat is tartalmazhatnak a tapasztalatokról (Van Dijk 2015b). A mentális modellek hierarchikus tér-idő struktúrába rendezik az adott kommunikációs esemény környezetét, résztvevőit, valamint ezek identitását, szerepét és kapcsolatait, az eseményben előforduló tetteket és történéseket, valamint célokat. Ugyanezen kategóriák megjelennek azon mondatok szemantikus struktúráiban is, amelyek leírják ezeket a tapasztalatokat.

Tehát, állítja Van Dijk, az egyének tudásukat arra használják és alkalmazzák, hogy értelmezzék és reprezentálják a mindennapi tapasztalataikat, és mentális modellekként építsék fel őket, illetve fordítva, a mentális modellek absztrakciójával bővíthetik is tudásukat:

„Az általános, szociálisan osztott tudás is »megmutatkozik« (használódik) a személyes mentális modellek kiépítésében, amelyek a mi egyéni tapasztalatainkat, percepcióinkat és interpretációinkat reprezentálják adott eseményekről és szituációkról. A tudás egyrészt megszerezhető és bővíthető ezen mentális modellek általánosításából és absztrakciójából, adott tapasztalatokról (történetek, hírek) szóló diskurzusokból, valamint olyan pedagógiai és ismertető diskurzusokból, amelyek közvetlen módon fejezik ki a tudást –

KÖZELKÉP

például szülő-gyerek diskurzusok, szövegekönyvek vagy a tömegmédiá.” (Van Dijk 2015b: 68)

Van Dijk szerint az egyének nemcsak személyes mentális modellekkel rendelkeznek, hanem osztott kogníciók különböző formáival is. Azaz, ahogy korábban írtam, mindenkinek van egy általános és elvont tudása a világról, amelyek az azonos közösségből származó egyénekkal közösen tudnak. Ezen csoportok tagjai emellett rendelkeznek azonos attitűdökkel is (például hogyan kell viszonyulni az abortuszhoz, migrációhoz stb.), avagy még alapvetőbb ideológiákkal (például rasszizmus, szexizmus stb.) Az egyéneket, amikor mentális modelleket alkotnak meg tapasztalataikról, ezen osztott ideológiák és attitűdök is befolyásolják. Azaz akármennyire is egyediek ezek a mentális modellek, adott társadalmi eseményekről azonos csoporthoz tartozó egyének, a hasonló tudásuk, attitűdjeik és ideológiáik alapján hasonló mentális modelleket fognak felépíteni. Ez az alapja a kooperációnak, interakciónak, kommunikációnak, azaz a diskurzusok megértésének és előállításának, állítja Van Dijk (2015b).

Van Dijk szerint ez a megközelítés válaszolja meg azt a kérdést is, hogy hogyan tudják az egyének értelmezni különböző diskurzusok azon részeit, amelyek explicit nincsenek kifejezve a diskurzusokban. Van Dijk a diskurzusokat jéghegyekhez hasonlítja, amelyeknek egy csekély részét fejezik ki a felszólalók explicit módon, a többi része láthatatlan, azt minden egyén a saját személyes és kulturális tudására támaszkodva dekódolja (Van Dijk 2011a).

„Tehát, a mentális modellek sokkal részletesebbek, mint a diskurzus, amely kifejezi azokat, egyszerűen azért, mert a nyelvhasználók tudják, hogy a befogadó képes arra, hogy felépítsen egy saját mentális modellt a diskurzusról a saját tudása alapján.” (Van Dijk 2011a: 30)

Ez a megközelítés magában hordozza azt is, hogy ugyanarról a diskurzusról a különböző egyének eltérő mentális modelleket fognak megalkotni, illetve az is előfordulhat, hogy nem úgy értelmezik a diskurzust, ahogy azt a felszólaló szánta (Van Dijk 2011a).

A TUDÁS ÉS A HATALOM KAPCSOLATA

Van Dijk értelmezésében tehát az egyén a tudását különböző diskurzusokból (is) nyeri, a különböző diskurzusok értelmezéséhez pedig személyes tapasztalatait és általános tudását is használja. A diskurzusokról pedig egyéni mentális modellt alkot, amelyben megmutatkoznak az adott kommunikációs helyzet jellemzői, de saját tapasztalatai, érzelmei és közösséggel osztott benyomásai is. Majd amikor saját ta-

KÖZELKÉP

pasztalatairól beszél/ír, mindezen tényezők – a diskurzusból nyert új információk, személyes benyomások és általános tudás – tükröződni fognak a beszédben/szövegben. Mindezeket figyelembe véve igazolódik Van Dijk azon a feltevése, miszerint az egyének tudatában kialakuló reprezentációk lesznek azok a kötőanyagok, amelyek összekötik a különféle tudásokat, s amelyek áthidalják a diskurzusok és társadalom, a makrofolyamatok – ebben az esetben a társadalmi egyenlőtlenségek (újra)termelése – és a mikrofolyamatok – az egyenlőtlenségek elfogadásának beépülése a tudatba, gondolkodásba, viselkedésbe – közti árkot. Ez a felvetés azonban magában hordozza a manipuláció, befolyásolás, azaz a hatalmi visszaélések lehetőségét is. Van Dijk szerint pedig pontosan emiatt fontos feladata a szociológiának a tudás előállításának és a tudás menedzselésének a vizsgálata. Ez a jellegű befolyásolás pedig több szinten zajlik.

Ahogy azt többször kiemeltem, az emberek a tudásukat a diskurzusokból nyerik, így azok, akik irányítani tudják a diskurzusokat, irányítani tudják azt is, hogy az emberek miről, mikor, hogyan gondolkozzanak. Tehát a tudatirányításban és a hatalom megőrzésében a diskurzusokhoz való hozzáférésnek kulcsfontossága lesz. A diskurzusok ezért a Szimbolikus Elitek egyik hatalmi forrása. Van Dijk értelmezésében:

„A nyelv használói vagy a kommunikátorok többé-kevésbé szabadon alkalmazhatnak különleges diskurzusfajtákat, stílusokat vagy szabadon részt vehetnek sajátos kommunikációs eseményekben és kontextusokban.” (Van Dijk 2001: 449)

Így például a parlamenti vitához a parlamenti képviselők férnek hozzá, az üzleti megbeszélésekhez az üzletemberek, a médiadiskurzushoz az újságírók. Az elitek hatalma pedig annál nagyobb, minél több diskurzust és a minél több diskurzus környezetét tudják ellenőrizni és befolyásolni: tehát nemcsak azt felügyelik, hogy ki, miről beszélhet, hanem azt is, hogy mikor és hol, azaz milyen környezetben, beszélhet. A különböző diskurzusokhoz való hozzáférést pedig az Elitek intézményesíteni is tudják, ezáltal megerősítik saját hozzáférésüket és kizárnak másokat (Van Dijk 2001). Van Dijk szerint az elit minél több diskurzust ellenőriz, annál nagyobb az esélye annak, hogy a kontrollt fenntartsa, hatalmát megerősítse, és a hegemoniát kiépítse.

Ezzel szemben az „átlagemberek” általában kevés diskurzust tudnak irányítani, kevés diskurzushoz van hozzáférésük – ez általában kimerül a magánbeszélgetésekben –, ők általában passzív befogadói a mások által közzétett diskurzusoknak – például iskolai, egyetemi, média, politikai diskurzusok. Tehát ki vannak téve a szimbolikus elit tudatbefolyásolásának (Van Dijk 2001).

Ez a tudatbefolyásolás pedig szintén több szinten zajlik. Egyrészt, ahogy írtam, a diskurzusok kontextusának ellenőrzésével, másrészt a megjeleníthető témák el-

KÖZELKÉP

lenőrzésével, jelentésvariánsok felvillantásával, szereplők felvonultatásával, állításokkal, implikációkkal stb. képesek az elitek befolyásolni azt, hogy a csoport tagjai miről és hogyan vélekedjen (Van Dijk 2012). Majd ezen témákról szóló vélekedéseit – azaz tudását – gondolkodásában, viselkedésében, társas interakcióban is megjelenítse, ezáltal kifejezve az elit által elültetett üzeneteket, megerősítve az elit érdekeit és hatalmát.

Egy másik fontos szempont a tudáshoz való hozzáférés kérdése. Van Dijk kiemeli, már maga a tudás is hatalom egyik forrása, hiszen nem minden egyén fér hozzá mindenféle tudáshoz:

„A CDS számára különösen fontos, hogy a tudás erőforrás. A társadalom adott csoportjainak vagy szervezeteinek privilegizált hozzáférése van specifikus tudásokhoz, és ebből kifolyólag manipulálhatják vagy más módon ellenőrizhetik a nyilvános diskurzusokat, és mások későbbi cselekedeteit.” (Van Dijk 2015a: 68–69)

A szerző szerint az oktatáshoz, médiához és így tovább való hozzáférés egyenlőtlenségeket szül a társadalomban, hiszen nem minden egyén/csoport fér hozzá ezekhez a tudásformákhoz. A probléma Van Dijk szerint az, hogy a nyilvános diskurzusok feltételezik, hogy az adott társadalmi csoport „átlagos” tagjai rendelkeznek például oktatásra épülő tudással, amely segítségével értelmezni tudják diskurzusokat. Így azok a csoportok, akik kiszorultak az oktatásból csak részben képesek megérteni a nyilvános diskurzusokat. Ez pedig további egyenlőtlenségeket szül, mivel az ilyen polgárok csak „fogyatékosan” tudnak új tudást beszerezni a diskurzusokból.

Van Dijk kiemeli, így vezet a társadalmi egyenlőtlenség diszkurzív egyenlőtlenséghez, amely csak igazolja az episztemikus egyenlőtlenségeket, amely újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez pedig igazolja, hogyan kapcsolódik össze a tudás, a diskurzus és a társadalmi struktúra, illetve hogyan termelődik (újra) a hatalom és az uralom a társadalomban (Van Dijk 2012: 159).

Van Dijk szerint (2011a) ezért nagyon fontos megvizsgálni, hogy kinek milyen tudástípusokhoz van hozzáférése, illetve azt is, hogy azok, akik privilegizáltan hozzáférnek különböző tudástípusokhoz hogyan manipulálják a közvéleményt.

„Így válik relevánssá hatalom és a hatalmi visszaélések szerepe a tudás diszkurzív menedzselésében, és érkezünk meg a CDS tanulmányainak szívéhez. Hogy a tudás nem egy természetes termék amely »ránő« az emberekre, azt tanítják és tanulják, termelik és használják, eladják és fogyasztják, és minden ezen interakciókba és tranzakciókba bele vannak vonva társadalmi szereplők, csoportok és szervezetek: egyebek között a szülők, az iskola, a tömegmédiá, a politikusok, médiakorporációk. Más szóval, ki állít elő, milyen tudást és kinek?” (Van Dijk 2011: 33)

KÖZELKÉP

Egy harmadik fontos szempont, amely összeköti a tudást és a hatalmat, uralmat, az a tudás intézményesítése. Ahogy arra korábban reflektáltam, Van Dijk kiemeli, hogy különböző hitek akkor válnak tudássá egy adott közösségen belül, hogyha azok a hitek a közösség által szabott kritériumok vagy standardok alapján hitelesítődnek. A hiteket tudássá érvényesítő kritériumokat pedig a közösség elismert szervezetei, intézményei, hatóságai vagy meghatározó szereplői is kialakíthatják. Így tudást érvényesíthet a tanár és az iskola, a pap és az egyház, a politikus és a politika, az újságíró és a média, a kutató és tudomány, a bíró és igazságszolgáltatás (Van Dijk 2011a: 33). Van Dijk értelmezésében tehát a tudásérvényesítés intézményesíthetővé válik (Van Dijk 2012).

„A tudáskritériumok kifejleszthetik vagy ellenőrizhetik a hatóságok vagy intézmények, illetve ezek diskurzusai, például az akadémia, az iskola, laboratóriumok, egyetemek és ezek tanárai, tankönyvei, szótárai, enciklopédiái és tudományos publikációi. A tudás és a hatalom társultsága általában a tudás ezen intézményi aspektusán alapul, de azt mindennapi életben a társadalom tagjai és csoportjai, intézményei és szervezetei termelik újra.” (Van Dijk 2012: 153)

Tehát nemcsak azt kell elemezni, hogy hogyan termelődik a tudás, hogy adott közösségek tagjai milyen tudással rendelkeznek, hanem azt is, hogy ezekben a közösségekben kik a „tudáshatóságok”. Hiszen az, akinek hatalma van eldönteni azt, hogy milyen hit válhat általános elfogadott tudássá befolyásolni tudja azt is, hogy az emberek miről, hogyan gondolkozzanak.

Összegzés

Jelen tanulmányban Teun A. Van Dijk kritikai diskurzuselemzésének néhány alapvető kulcsfogalmát mutattam be, kiemelt hangsúlyt fektetve arra, hogyan kapcsolja össze a szerző a tudást, a diskurzusokat és a hatalmat, hatalmi visszaéléseket.

A kritikai diskurzuselemzés célja, hogy egy adott társadalmi csoportban fellelhető szövegek és beszédek elemzése által leképezze a társadalmi struktúrákat, felszínre hozza a hatalmi visszaélések formáit és a társadalmi egyenlőtlenségek (újra) termelődésének módjait. A kritikai diskurzuselemzés nemcsak a szövegek, beszédek – diskurzusok – jellemzőit vizsgálja, azt is elemzi, hogy adott szövegeket, beszédeket ki helyezett el a társadalomban és milyen céllal. Hiszen, a megközelítés szerint, ezek a célzottan elhelyezett üzenetek lesznek azok, amelyek (újra)teremtik a társadalmi egyenlőtlenségeket, megerősítik az aszimmetrikus hatalmi berendezkedéseket. Tehát, a hatalmi berendezkedések megerősítése diszkurzív és kommunikatív formában történik.

KÖZELKÉP

Van Dijk kritikai diskurzuselemzése abban tér el a kritikai diskurzuselemzések más megközelítéseitől, hogy ő a diskurzusokat és a társadalmi struktúrákat egy kognitív felülettel köti össze. Véli, a diskurzusok és társadalom, azaz a hatalom és az uralom csak a társadalmi aktorok személyes reprezentáción keresztül köthető össze, a két fogalom között kognitív közvetítésre van szükségünk. A személyes reprezentációkat Van Dijk mentális modelleknek nevezi. Ezek a mentális modellek, amelyek események és helyzetek mentális ábrázolásai, tartalmazzák az egyéni és társadalmi tudást is. Ezek lesznek azok a felületek, amelyeken keresztül tényleges kapcsolat jön létre a tudás és a tudat között.

Van Dijk szerint a hatalom kulcskérdése, hogy ezeket a kognitív közvetítéseket hogyan tudja úgy befolyásolni, hogy azok az ő érdekeit szolgálják. Ez a kognitív felület pedig az társadalmi aktorok fejében zajlik, többek között személyes reprezentációkat és társadalmilag osztott információkat is tartalmaz. Előbbieket Van Dijk mentális modelleknek nevezi, utóbbiakat társadalmi/kulturális tudásnak.

Van Dijk szerint minden kooperációnak, interakciónak, kommunikációnak, azaz a diskurzusok megértésének és előállításának az alapja a társadalmi tudás, ami nem más, mint olyan hitek összessége, amelynek igazságtartalmát az adott közösség tagjai elismerik, és amelyeket minden tag magától értetődőként ismer. Egy adott hitből pedig a közösségek standardjai, kritériumai alapján lesz tudás – például hogyha a média hitelesíti azt. Van Dijk szerint azáltal, hogy intézmények lesznek azok, akik a hiteket tudássá tudják avanszálni, a tudás intézményesül. Ez pedig társadalmi egyenlőtlenségeket szül(het), aszimmetrikus hatalmi berendezéseket erősít(het) meg, hiszen az intézmények azokat a hiteket minősít(het)ik tudássá, amelyek az ő érdekeiket szolgálják.

Van Dijk szerint már a tudáshoz való hozzáférés is társadalmi egyenlőtlenségeket szülhet, hiszen nem mindenki fér hozzá mindenféle tudásformához – egyes társadalmi csoportok kiszorulhatnak az oktatásból, nem férhetnek hozzá a médiához stb. Ez pedig további egyenlőtlenségeket szül, hiszen alapvető tudás nélkül adott csoportok a közösség nyilvános diskurzusait sem fogják tudni megérteni, s emiatt új tudást sem fognak tudni elsajátítani. Ez szintén az aszimmetrikus hatalmi berendezkedéseket erősíti meg: az Elitek kiszoríthatnak csoportokat a diskurzusokból, elzárhatnak tudásformáktól csak azzal, hogy a különböző diskurzusokat olyan tudásra építenek, amely tudással a társadalom összes tagja nem rendelkezik.

A harmadik szempont, amelyre a tanulmányban kitértem a nyilvános diskurzusok, illetve ezek hozzáférhetőségének ellenőrzése és irányítása. Van Dijk szerint az elitek hatalma annál nagyobb minél több diskurzust, annak környezetét, illetve az ahhoz való hozzáférést tudják irányítani. A több diskurzus irányítása pedig egyrészt a tudás intézményes jellegét erősíti – hiszen annál több hitet tudnak tudássá hitelesíteni –, másrészt annál több ember gondolkodását tudják befolyásolni. A tudatbefolyásolás pedig szintén a hatalmi berendezkedések megerősítését szolgálja.

KÖZELKÉP

Van Dijk szerint pontosan emiatt a mechanizmusok miatt van szükség a kritikai diskurzuselemzésre. Ez az elemzéstípus nemcsak azt vizsgálja, hogy milyen diskurzusok terjednek adott közösségekben, hanem pontosan azt elemezi, hogy ezeket a diskurzusokat ki, miért helyezte el. Mindezeket elemezve pedig le lehet képezni a társadalmi struktúrákat, felszínre lehet hozni a hatalmi visszaélések formáit, és le lehet írni a társadalmi egyenlőtlenségek (újra)termelődésének módozatait.

Irodalom

- Bánhegyesi M. (2010a): Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzus-elemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány* 12(1): 16–30.
- Carver, T. (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. *Politikatudományi Szemle* 13(4.): 143–148.
- Fairclough, N. (1989): *Language and Power*. Longman, London. <https://doi.org/10.1017/s0047404500016316>
- Fairclough, N. (1995): *Critical Discourse Analysis: the critical study of language*. Longman, London–New York, <https://doi.org/10.1017/s0142716400010973>
- Fairclough, N. – Wodak, R. (1997): Critical discourse analysis. In: van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, 2. kiadás. Sage, Thousand Oaks, Kalifornia, 258–284.
- Fairclough, N. (2001): Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. SAGE Publications: London–Thousand Oaks–New Delhi, 121–138.
- Géring Zs. (2005): 3-6-12 avagy összefoglaló művek a diskurzus elmélet területéről. *Szociológiai Szemle* 15(2): 130–142.
- Géring Zs. (2008a): „Diszkurzív fordulat” a társadalomtudományokban. In: Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 387–406.
- Géring Zs. (2008b): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In: Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 387–406.
- P. Szilczl D. (2018): Bevezetés a kritikai diskurzus-elemzésbe. *Jel-Kép* 2018(3): 3–26. DOI: 10.20520/JEL-KEP.2018.3.3
- Van Dijk, T. A. (1983): Discourse Analysis: Its Development and Application to the Structure of News. *Journal of Communication*, 33(2): 20–43.
- Van Dijk, T. A. (1994): Discourse and inequity. *Lenguas Modernas*, 21: 19–37
- Van Dijk, T. A. (2001): A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó M. – Kiss B. – Boda Zs. (szerk.): *Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: szövegváltozatok a politikára*. Tankönyvkiadó–Universitased, Budapest, 442–477.

KÖZELKÉP

- Van Dijk, T. A. (2005): Contextual knowledge management in discourse production. A CDA perspective. In: Wodak, R. – Chilton, P. (eds.): *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*. Benjamins, Amsterdam, 71–100.
- Van Dijk, T. A. (2011a): Discourse, knowledge, power and politics. Towards critical epistemic discourse analysis. In: Hart, C. (ed.): *Critical Discourse Studies in Context and Cognition*. John Benjamin Publishing Company, 27–63. <https://doi.org/10.1075/dapsac.43.03van>
- Van Dijk, T. A. (2011b): Discourse and Ideology. In: Van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Sage Kiadó, London, 379–407.
- Van Dijk, T. A. (2012): Discourse and Knowledge. In: Gee, J. P. – Handford, M. (eds.): *Handbook of Discourse Analysis*. Routledge Kiadó, London, 587–603.
- Van Dijk, T. A. (2015a): Critical Discourse Analysis. In: Tannen, D. – Hamilton, H. E. – Schiffrin, D. (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Wiley-Blackwell, Kiadó, Chichester, 465–485.
- Van Dijk, T. A. (2015b): Critical Discourse Studies: A sociocognitive approach. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of critical discourse analysis*. Sage Kiadó, London, 62–85.
- Van Dijk, T. A. (2018): Sociocognitive Discourse Studies. In: Richardson, J. – Flowerdew, J. (eds.): *Handbook of Discourse Analysis*. Routledge Kiadó, London, 26–43.
- Van Dijk, T. A. (2021): Are ideologies negative. In: Fairclough, I. – Mulderrig, J. – Zotzmann, K. (eds.): *Language and Power: Essays in Honour of Norman Fairclough*. Amazon, Independent Publication: 147–155.
- Van Dijk, T. A. (2022): *The Discourse, Cognition, Society Framework*. Előadás kézírata: IX. Colóquio ALED Brasil, Universidad de Victoria, Espiritu Santo, Brazil.
- Van Leeuwen, T. J. (2009): *Discourse as the recontextualization of social practice. Discourse and Practice: New Tools for Critical Analysis*. Oxford Studies in Sociolinguistics, New York.
- Wodak, R. (2001): What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1–13.
- Wodak, R. (2006): Mediation between discourse and society: Assessing cognitive approaches in CDA. *Discourse studies* 8(1): 179–190.
- Zombory M. (2008): Kritikai? Diskurzus? Elemzés? Teun A. Van Dijk diskurzus-elemzési elmélete és gyakorlata. In: Némedi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 387–406.

RECENZÍÓ

A felsőoktatás értelmiségképző aspektusai¹

Bocsi Veronika (2022): *Értelmiségképzés és felsőoktatás*
Belvedere, Szeged, 286 oldal

KOCSIS NÓRA²

A könyv szerzője Bocsi Veronika, a Debreceni Egyetem habilitált docense, a Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD-Hungary) kutatója. Kutatási területeit vizsgálva megállapítható, hogy a neveléstudomány és a szociológia határterületén mozog, és többféle szempontból elemzi a társadalom, az egyének és az oktatás kapcsolatát. Foglalkozik többek közt a felsőoktatásban résztvevő hallgatók pályaképével, a pedagógushallgatók lemorzsolódásának lehetséges okaival, s a roma fiatalság tanulmányi karrier lehetőségeivel is, két korábban megjelent könyvében pedig a hallgatók időfelhasználásával, illetve a hallgatók érték és munkaérték felfogásával. A recenzióban bemutatásra kerülő könyvben arra a kérdésre keresi a válaszokat, hogy milyen kihívásokat rejt magában az első generációs értelmiségivé válás folyamata. A munkában kitér az értelmiségi csoport meghatározásának témakörére, a felsőoktatás értelmiségképzésben betöltött szerepére, továbbá a felsőoktatás egyes szereplőinek – hallgatók és oktatók – vizsgálatára is.

A könyv egyetlen szocializációs színtérre összpontosít, az egyetemek világára. A téma aktualitása, hogy Bocsi az értelmiségi lét tartalmának és az egyetemek világának átalakulását vizsgálja. Ezek a változások az elmúlt évtizedekben kezdődtek, és napjainkban is zajlanak. Nemcsak megismerjük a felsőoktatás-kutatás és az értelmiségkutatás elméleteit a szerző olvasatában, hanem a struktúraváltás lényege és következményei is kibontakoznak a könyv lapjain. Az első generációs hallgatók mellett az első generációs oktatók almintájának vizsgálatával olyan kutatási területet is feltár, amellyel a hazai szakirodalomban korábban nem találkozhattunk. A könyv

¹ Bocsi Veronika (2022): *Értelmiségképzés és felsőoktatás*. Belvedere, Szeged, 286 oldal.

² Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudomány MA; email: kocsisnori5@gmail.com

RECENZÍÓ

további újszerűségét az adja, hogy új elemek alkalmazására kerül sor mind az elméleti modellépítésben, mind a módszertani kivitelezésben. Az elemzés során kapott eredmények az oktatáspolitikai, valamint a neveléstudományi kutatások szempontjából is kimondottan hasznosak.

A kötet konzekvensen felépített, jellemző a fejezetek egymásra épülése, amely az olvasó számára egyfajta keretet ad. A szerző jártasságát alátámasztja, hogy különféle megközelítések közül veszi górcső alá a kutatása *kérdésköreit, és számos* nemzetközi, valamint hazai szakirodalmat tekint át. Bocsi az egyes fejezetekben részletezi a felsőoktatásban részt vevő hallgatók szocializációs folyamatát és az integráció típusait. A könyv meghatározó eleme a felsőoktatás átalakulásának vizsgálata, jellemzőinek és hatásainak felvázolása. Az elméleti részben olvashatjuk a felsőoktatás szereplőinek, azaz az oktatók és a hallgatók jellemzőinek bemutatását is. A könyv kiemelten fontos része az első generációs értelmiséggel foglalkozik, amely abból a szempontból bír rendkívüli jelentőséggel, hogy e témában a szerző számára nem mindig *álltak rendelkezésre előzetes kutatási eredmények. Mindez Bocsi kutatói elhivatottságát mutatja.*

A szerző célja, hogy a kutatási eredményei által minél pontosabb és árnyaltabb kép rajzolódjon ki. Ebből kifolyólag empirikus kutatásában a vizsgált témakör különböző szegmenseinek feltárására kvantitatív és kvalitatív eszközöket is használ. A módszertan újszerűségét az adja, hogy az értelmiség definícióját saját fejlesztésű kérdésblokkal mérte, továbbá az interjúvázlat is tartalmaz olyan elemet, amelyre korábbi hazai kutatások nem vonatkoztak. A szerző a vizsgálat tárgyára vonatkozó fő kutatási kérdések mellett részkérdéseket és konkrét hipotéziseket is megfogalmazott. Az eredmények többféle szempontból bírnak újszerűséggel. Korábban még kvantitatív módszerrel nem vizsgálták a hallgatók *„értelmiség fogalmát”,* s eddig még nem alkalmazták a hallgatói szocializációhoz kötődő, az egész országot lefedő kvalitatív interjú módszerét, továbbá a hazai felmérésekben az első generációs értelmiség problematikájára vonatkozó kutatásokra szinte alig volt példa. A kvantitatív elemzés során felhasználásra került a Magyar Ifjúság Kutatás 2012-es és 2016-os adatbázisa, valamint a PERSIST 2019 adatbázisa, mely kutatások adatait Bocsi hozzákapcsolta a főtémához.

Az elméleti fejezetekhez kapcsolódó hipotézisek ellenőrzésére a kutatás során kétféle módszert alkalmaz. Kvalitatív módszerrel oktatói és hallgatói interjúk készültek, a kvantitatív elemzés alapját pedig három különböző adatbázis statisztikai eredményei alkotják. A hipotézisek, a könnyebb megértés érdekében egy táblázatban is össze vannak foglalva az olvasók számára.

A könyv konklúziója, hogy a felsőoktatás még napjainkban is az értelmiségképzés egyik szocializációs színtereként értelmezhető, amely egyedi jegyekkel és szubkulturákkal jellemezhető. A kvantitatív elemzés eredményei rávilágítottak arra, hogy a felsőoktatásban az integráció folyamata több szálon valósulhat meg, valamint az integráció nem minden típusa növeli azokat a tartalmakat, amelyek a tanulás, a

RECENZÍÓ

tudásátadással kapcsolatosak vagy az értelmiséghez kapcsolódnak. Az utóbbi évtizedekben az egyetem, mint szocializációs színtér számos változáson ment keresztül, külső és belső struktúráját tekintve.

A szerző stílusára egyaránt jellemző a tudományos szóhasználat és a közérthetőség. Rendszeresen használ szakkifejezéseket, és a szakszavak kifejtésére, megértésére is ügyel a szerző. Bocsi folyamatosan visszautal az elméleti részben megfogalmazottakra, mindez elősegíti a könyv tartalmának befogadását, valamint az elemzés során kapott eredmények megértését. A fejezetek felépítése logikus, megadva ezzel a könyv gondolatmenetének ívét. Bocsi izgalmas kérdésfeltevéseken keresztül ragadja meg az olvasó figyelmét. A figyelem fenntartása megvalósul, s egy úgynevezett időutazásra hív a szerző, hiszen az elméleti fejezetek során megismerhetjük a központi kérdésköröket, az empirikus részben pedig például az interjúrészletek még inkább felkeltik az olvasó érdeklődését, tovább segítik a megértést, s alátámasztják az elméleti részben leírtakat.

A könnyebb megértés érdekében az elméleti és az empirikus részben egyaránt szerepelnek ábrák és grafikonok. A könyv összesen 18 táblázatot, 11 ábrát és 7 függelékkel tartalmaz. A szerző a mintavételhez kapcsolódó adatokat táblázatokban foglalja össze. Az ábrákat letisztult képi világ, s lényegre törő címadás jellemzi. A függelékben megtalálhatók a kutatás során használt kérdésblokkok, valamint az oktatói és a hallgatói interjúk vázlatai. A borítón megjelenő egyetemek mindegyike az ország kiemelkedő színvonalú intézményei: a Debreceni Egyetem főépülete, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, valamint a Természettudományi Kar bejárata, a Szegedi Tudományegyetem Rektori Hivatala, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lágymányosi Campusa. Mindez összefüggésbe hozható a nagymintás adatbázisokkal, s ebből kifolyólag szimbolizálhatja az egész országot lefedő kutatást.

Úgy vélem, hogy a bemutatott munka teljes mértékben hozzájárul a kutatási probléma megértéséhez, valamint a téma újszerűsége és újdonsága megkérdőjelezhetetlen. Bocsi Veronika újszerű, aktuális témát mutat be az olvasók számára. Az eredmények neveléstudományi és szociológiai szempontból jelentős hozadékkal bírnak. A publikáció tudományos jelentősége abban rejlik, hogy hazánkban kevésbé vizsgált területnek számít a felsőoktatás értelmiségképző funkciója. Véleményem szerint a könyv hasznos lehet a könyvben vizsgált résztvevőknek: a felsőoktatás oktatóinak és a hallgatóinak egyaránt. Az elmélet és a kutatási eredmények megismerése során egy komplex képet kaphatunk a két szereplőről, ezért gondolkodásra készíti az olvasót. Mindemellett az olvasmány ajánlható a különböző tudományterületek szakembereinek és kutatóinak is, az agrártudománytól kezdve, a bölcsészettudományon át egészen a műszaki-, az orvos- és a hittudomány területig, az interjúrészletekben megjelenő vélemények gazdagsága miatt.

Abstracts

Challenges in rural Hungary in the post-pandemic period Perception of problems in „emerging settlements” of Selye district

LILLA SZABÓ – TAMÁS RAGADICS

The social problems of marginalised rural areas have intensified and transformed in recent years, particularly in the context of pandemic and economic crisis. In the countries of the Central and Eastern European region integration of marginalized areas is a major challenge. Unlike in the West, segregation and ghettoisation are problems of small rural settlements far from prosperous centres. In Hungarian countryside, the life of small villages, which are located far from economic centres and lack institutions, continues to be characterised by negative migration trends. In this article, we present the situation of seven small villages in southern Baranya, which are covered by the programme to help the 300 most disadvantageous Hungarian settlements to integration, in the light of the perception of problems of the population living there. Our survey aimed to explore the difficulties related to the pandemic and everyday life at local level. The assessment of subjective perceptions provided an opportunity to structure the disadvantaged rural population from a specific perspective and to analyse the problems of the characteristics of each group.

KEYWORDS: perception of problems, disadvantageous minor settlements, pandemic, rural areas

Changes in reproductive policies in Hungary between 2010 and 2022

ALEXANDRA SIPOS – IVETT SZALMA IVETT

This paper examines Hungarian reproductive policies, their changes and their restrictions in relation to pronatalist objectives between 2010 and 2022. The aim of the study is to present and interpret legislative changes in reproductive policies in the context of the pronatalist policies in Hungary. Reproductive policies include the regulation of assisted reproductive technologies, adoption, abortion, contraception, and sex education. In the development of these policies, we assume that a fundamentally pronatalist approach prevails, but we also identify various specific related constraints: heteronormativity, marriage-centredness, and the maintenance and reinforcement of traditional gender roles. We assume that Hungary's reproductive policies have become increasingly selective since 2010 the second Orbán government. These policies can be considered selective because they do not encourage all social groups to have children. These result in the exclusion of for example socially disadvantaged groups, single people and same-sex couples from reproduction due to legal constraints, a lack of financial support, access, and transfer of information. In conclusion, selective, heteronormative and marriage-based pronatalism is most identifiable in the adoption context, but abortion regulation, the legal environment for artificial insemination and sex education, in general, may reinforce pronatalist objectives.

KEYWORDS: selective pronatalism, abortion regulation, artificial insemination, contraception, adoption, sex education

Integrating excluded children through experiential games

EMŐKE VASZI

The study focuses on children who have been verbally, physically and/or socially bullying by their peers. In the last three decades, the investigation of the phenomenon of school bullying has become an increasingly researched field, one of the main causes of which is the significant increase in the number of child suicides. As a result, the development and application of numerous prevention and intervention programs became a priority, the aim of which is to reduce this deviant phenomenon in educational institutions. The existence of these programs and initiatives helps to create communities in which hurtful behavior occurs in low numbers. In the course of this research, I chose experiential pedagogic games. In the center of the reform pedagogy method I have chosen, the promotion of the creation of social relations and the strengthening of the existing ones becomes the priority. During experiential pedagogic games, children can experience flow, the positive benefits of interdependence, and the new knowledge they get when leaving their comfort zone. The obtained results will be presented and interpreted in the experimental part of the study. As a research tool, I chose sociometry, which demonstrates the relationship network of the given class. During the pre-survey, two children (a girl and a boy) did not have a mutual relationship, and then, through the consciously guided experiential pedagogic game, the result of the post-survey was that these children managed to establish a mutual relationship.

KEYWORDS: *bullying, bully, victim, experiential pedagogic games*

Career plans among higher education students in the field of social sciences based on a pilot study in Eastern Hungary

MÁRTA MOHÁCSI – HAJNALKA FÉNYES

Our paper explores the career plans of social sciences students at Hungary's second largest university based on a questionnaire-based pilot study (N=90), but we consider their family plans also in this connection. The survey was comprehensive and paper-based, and 60% of the targeted students were reached. Our research questions are what priorities students currently have, what career and family mean to them, and what can influence them. Another question was how important career and family are to them, to what extent they consider them to be compatible, and how they schedule them. In our analysis, we also made comparisons according to the students' gender and marital status, and our methods were contingency tables, analysis of variance and exploratory factor analysis. Our results show that a modern self-directed career type has emerged among students, for whom it is a priority to meet their own expectations. In several cases, starting a family is preceded by career goals. Furthermore, despite the "feminine" nature of social sciences, our pilot study shows that male students in the field still tend to conform to traditional gender roles regarding the importance of career and family. Our research implies that prospective employers need to adapt their HR strategies to young people's career and family plans. Moreover, organisations should support students in gaining relevant work experience and in achieving their subsequent career plans.

KEYWORDS: *higher education students studying social sciences, career plans, family plans, exploratory quantitative analysis, pilot study, Eastern Hungary*

Knowledge, power and discourses in Van Dijk's Critical Discourse Analysis

ORSOLYA SARÁNY

Critical Discourse Analysis (or Critical Discourse Studies – CDA/CDS) examines the relationship between texts, discourses and power, dominance, power abuses and social inequalities. Critical discourse analysis is a multidisciplinary research perspective, which not only examines the interactions between the text, the micro level and its surroundings, the macro level, but its main goal is to uncover social inequalities, expose the forms and modalities of abuse of power. The representatives of CDA are committed to social equality and justice. Present paper presents the work of one of the outstanding representatives of Critical Discourse Analysis, Teun A. Van Dijk, by presenting the history and possibilities of CDA, and also the key elements of Van Dijk's approach. This study aims to show how knowledge, power and discourse are connected in Van Dijk's Critical Discourse Analysis.

KEYWORDS: *Teun A. Van Dijk, critical discourse analysis, knowledge, power, power relations*